

TFG

MASOVERES.

LLIBRE IL·LUSTRAT I PROPOSTA EXPOSITIVA A PARTIR DE LA
MEMÒRIA ORAL DE LES DONES ALS MASOS DE LLUCENA.

Presentat per Miriam Chiva Celades

Tutora: Eulalia Adelantado

Facultat de Belles Arts de Sant Carles

Grau en Belles Arts

Curs 2018-2019

UNIVERSITAT
POLITÈCNICA
DE VALÈNCIA

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE VALÈNCIA
FACULTAT DE BELLES ARTS DE SANT CARLES

RESUM

Masoveres és un projecte artístic que pretén fer una recerca a través de la memòria i els testimonis orals de les dones que van viure i treballar als diferents masos de l'interior de Castelló. Més concretament als del terme de Llucena, mostrant com era la vida en aquests espais, sempre des d'un punt de vista personal i emocional.

Busquem apropar-nos d'una manera plàstica i visual a la representació dels records i de la memòria d'aquests espais a través de la recerca d'arxius fotogràfics i testimonis que ens ajuden a recrear les vivències d'aquests llocs. Uns llocs que ara es troben abandonats i en constant deteriorament però que ens sembla important recuperar, ja que formen part de la identitat i la memòria col·lectiva (del poble o nostra..).

L'objectiu és, a través de l'experimentació artística, crear un llibre il·lustrat que recopile diferents dibuixos i testimonis i amb aquests elements fer una proposta expositiva, prenent sempre com a base tots els coneixements i recursos que hem anat adquirint durant l'etapa formativa.

PARAULES CLAU: Memòria oral, identitat, testimonis, imatge d'arxiu, dibuix.

ABSTRACT

Masoveres is an artistic and research project through memory and oral witnesses of the women that worked and lived in different homesteads of inland Castelló. Specifically, in farmsteads from Lluçena area to show how life was in these spaces, and always with a personal and emotional point of view.

We try to approach, in a plastic and visual way, to the representation of memories and the memory of these spaces through the research of photographic archives and testimonies that help me to re-create the experiences of these places. Some places are now abandoned, most of them in a constant deterioration process but looks important to me remember since they are part of our identity and collective memory.

The objective is, through the artistic experimentation, create an illustrated book mixing drawings and witnesses. Then with these elements do a proposal of exhibition, taking always as a base all the knowledges and resources acquired in these years of bachelor's degree.

KEY WORDS: Oral memory, identity, witnesses, archive image, drawing.

AGRAÏMENTS

A la meua família i a Lluís, per tota l'estima, paciència i suport incondicional, sense els quals aplegar fins ací no haguera sigut possible. A les meues amigues, per cuidar-me i acompanyar-me en aquesta etapa tan important de la meua vida.

A Eulalia, per aconsellar-me i guiar-me en aquest procés, mil gràcies.

A Nieves, Consuelo, Rosita, Senteta, Festiva, Primitiva i Lola, per contar-me una xicoteta part de la seua història.

A Ximo i Alfons, pels seus consells i suport i en definitiva, a tota la gent bonica que m'he trobat i m'ha acompanyat en aquest procés creatiu.

ÍNDEX

- 1. INTRODUCCIÓ_6**
- 2. OBJETIUS I METODOLOGÍA_7**
- 3. MARC CONCEPTUAL_9**
 - 3.1 ELS MASOS_9**
 - 3.1.1. L'espai_9
 - 3.1.2. Les dones_10
 - 3.2 LA MEMÒRIA_11**
 - 3.2.1. La memòria personal i col·lectiva_11
 - 3.2.2. L'obra d'art com arxiu_13
- 4. REFERENTS_16**
 - 4.1 REFERENTS CONCEPTUALS_16**
 - 4.1.1. Christian Boltanski_16
 - 4.1.2. Gherhard Richter_17
 - 4.1.3. Ana Penyas_17
 - 4.2 REFERENTS FORMALS_18**
 - 4.2.1. Walker Evans i Dorothea Lange_18
 - 4.2.2. Marc Bauer_19
 - 4.2.3. Ana Peters_20
 - 4.2.4. Paul Chiape_20
 - 4.2.5. Nuria Riaza_20
- 5. PROJECTES ANTERIORS_21**
 - 5.1 EL RECORD_21
 - 5.2 ÀLBUM FAMILIAR_21
 - 5.3 FOTOGAMES_22
 - 5.4 ESCOLES RURALS REPUBLICANES_23
 - 5.5 SANGONERETES_24
- 6. PRODUCCIÓ ARTÍSTICA_25**
 - 6.1 MASOVERES_25**
 - 6.1.1 La imatge com a referent_25
 - 6.1.2 De la imatge al dibuix_26
 - 6.1.3 Testimonis_28
 - 6.1.4 Resultats_29
 - 6.2 PROPOSTA EXPOSITIVA_32**
- 7. CONCLUSIONS_34**
- 8. BIBLIOGRAFIA_35**
- 9. RELACIÓ D'IMATGES_37**
- 10. ANNEX_40**

1. INTRODUCCIÓ

El present treball és el resultat d'intentar, mitjançant el projecte artístic, donar a conèixer i recuperar una part de la història que havia estat oblidada i descuidada, donant-li veu pròpia. A més, es pretén fer un treball de recerca i recuperació de la memòria col·lectiva que ens ajude a definir la nostra identitat.

L'art té la capacitat de narrar i contar històries dotant-les d'una visió i una poètica diferents, fent que puguin arribar a més gent.

La part pràctica d'aquest projecte està composta per dos parts. La primera, un llibre il·lustrat a partir d'imatges d'arxiu i dels testimonis trets de les diferents entrevistes realitzades a set dones de Lluçena. La segona, una proposta expositiva que pretén traslladar a un altre format i donar altres possibilitats als dibuixos i als testimonis. Ambdues parts s'han realitzat mitjançant els recursos i els coneixements adquirits al llarg dels anys d'aprenentatge.

La memòria escrita s'ha estructurat intentant analitzar i concretar el marc conceptual de l'obra. En primer lloc, hem indicat els objectius als quals volíem aplegar amb el projecte, tant en la part pràctica com en l'escripta. Seguidament, en el marc conceptual, hem explicat i detallat les diferents idees i conceptes que han determinat de manera decisiva el projecte.

A continuació, hem seleccionat alguns referents conceptuals i formals. Artistes, que, per la seua tècnica o per com han emmarcat temàticament la seua producció, ens han servit per a recolzar el nostre treball.

Per a entendre l'obra, ha segut fonamental fer un recorregut pels treballs realitzats anteriorment, que ens han servit per a assentar les bases d'aquest projecte. Seguidament, hem fet una anàlisi de la metodologia i de les diferents parts que ha tingut el seu procés de creació i producció.

Per últim, hem conclòs la memòria fent un balanç autocrític dels mèrits aconseguits i dels aspectes a millorar, tenint en compte els objectius inicials.

2. OBJECTIUS I METODOLOGIA

Amb la producció d'aquest projecte, el que pretenem és, en primer lloc, produir una sèrie gràfica, a partir de la qual es maquetarà un xicotet llibre, i es plantejarà una proposta expositiva. La idea és que mantinguen entre si una unitat formal i conceptual, i en segon lloc, desenvolupar una memòria escrita amb què poder justificar i analitzar d'on arranca el treball pràctic.

Els objectius concrets respecte a la producció de la part gràfica serien, en primer lloc, endinsar-nos dins de la societat dels nostres avantpassats mitjançant la recerca d'imatges d'arxiu i de testimonis orals per a crear una sèrie de dibuixos que siga capaç de traslladar-nos a un altre temps i espai. Per altra banda, busquem aconseguir un tipus de llenguatge gràfic que ens remeta a la fotografia d'arxiu, mitjançant la utilització de diferents recursos adquirits al llarg de tot el grau. Quant a la proposta expositiva, el principal interès és aconseguir apropar l'obra al públic, ficant-li veu pròpia mitjançant l'ús d'àudios i donant-li un enfocament més expositiu.

La relació del dibuix amb la recerca d'imatges d'arxiu i de testimonis orals és de gran importància al llarg del treball, ja que sols d'aquesta manera podem crear un retrat fidel del tipus de societat i individus dels que pretenc fer una anàlisi, de manera que, un dels objectius més importants és mantindre amb coherència aquesta relació

Podem dir que, al marge dels resultats tècnics del projecte, el que més ens interessa es buscar les possibilitats narratives de la imatge i mostrar com aquestes imatges poden contar històries i transportar-nos a altres realitats.

Respecte als objectius de la part teòrica del treball, el que intentem és analitzar tots els aspectes que d'alguna manera han configurat i influenciat aquest projecte: històries contades pels avis, textos, treballs anteriors, referents artístics i reflexionar sobre el marc conceptual del treball.

La metodologia emprada, la qual explicarem amb deteniment més endavant, és fonamental tant pel desenvolupament de la part pràctica del projecte com per a la memòria escrita.

En la primera fase del procés entra tant la recerca de testimonis orals, que ens conten les històries i les anècdotes que després traslladarem al projecte, com cercar els possibles referents fotogràfics per a posteriorment apropiar-nos de les imatges i treballar amb elles. Les fonts utilitzades per a obtenir les imatges varien entre la recerca en àlbums familiars, àlbums de gent coneguda i la cerca en diferents llibres.

Amb les imatges seleccionades comença la tasca de traduir les fotografies al medi gràfic. Dintre d'aquest procés hi ha un treball d'investigació amb diferents tècniques i materials per aconseguir un llenguatge gràfic que pugui funcionar tant formalment com conceptualment. Una volta finalitzada aquesta part, escanegem els dibuixos per poder maquetar el llibre on aquests estan alternats amb diferents testimonis i plantegem la proposta expositiva amb la producció seleccionada. Al mateix temps que revisem la informació que ens ha ajudat a anar configurant el projecte, busquem articles, llibres especialitzats i diferents textos d'interès per poder analitzar el treball teòricament i crear un marc conceptual.

3. MARC CONCEPTUAL

“La cultura d’un poble és tot allò que s’aprén de les generacions anteriors més tot allò que, successivament, s’hi va afegint mitjançant el pensament i l’acció de les persones que viuen en ell. La cultura, per tant, conforma les maneres ‘de ser’ d’un poble, és a dir, les seves formes d’organitzar-se, d’estructurar-se, de menjar, les seves creences i/o actituds cap als altres”.¹

Conservar part de la nostra cultura, la del nostre poble i donar a conèixer com era la vida de les dones que allí vivien i els treballs que desenvolupaven, és part d’aquest treball. En els següents punts tractarem de fer una anàlisi de l’espai i les seues gents així com de fer una aproximació al que nosaltres entenem per memòria i la importància que aquesta té. Estem inevitablement vinculats als nostres avantpassats, per això, entendre els motius pels quals ells vivien com vivien ens permet comprendre les nostres maneres d’actuar i entendre el món.

3.1 ELS MASOS

3.1.1 L’espai

Fig. 1. Lluçena. Imatge d’arxiu. 2012

Per a entendre aquest TFG, és fonamental situar-nos a l’espai en què s’ubica. El lloc és Lluçena, un poble a peus del Penyagolosa, a l’interior de la província de Castelló. La gent el coneix com a ‘La perla de la muntanya’ ja que està situat en la part alta d’un massís, rodejat de muntanyes i natura. Una de les coses que caracteritza Lluçena, és que, en el terme que envolta el poble, podem trobar més de 200 masos. Els masos són caserius, xicotets nuclis rurals, que avui en dia es troben deshabitats com a conseqüència de l’èxode rural, però anys enrere estaven plens de vida. La gent que hi vivia es dedicava a l’agricultura i la ramaderia com a mitjà d’autoabastiment.

Fig. 2. Mas de La Parra. Imatge d’arxiu. 2012

A Lluçena, fins meitat del segle XX, la població estava dividida entre els masovers -les persones que habitaven masos repartits pel terme- i els residents al nucli urbà. Per a fer-nos una idea podem mirar el cens de població a Lluçena l’any 1927 que era de 4.416 habitants, dels quals, 1.523 habitaven al casc urbà, 774 en masos situats a menys de 2 km del poble i la resta, 2.119, repartits per la resta dels masos a una distància de Lluçena d’entre 6 i 13 km, comunicats entre ells per camins i senders de difícil accés.

¹ ZAFRA, E. *La vida als masos de Lluçena (1900 - 1960)* En: ESCRIG, J. *La Lluçena masovera (L’alcalatén)*, p. 109

Fig. 3. Masoveres anant al poble.
Imatge d'àlbum familiar.

Els masovers que vivien als masos a poca distància del poble solien anar al poble regularment, sempre que havien de comprar alguna cosa. Els habitants dels masos més llunyans vivien molt més de l'autoabastiment, i no anaven al poble amb tanta freqüència, solien fer-ho molts diumenges per a comprar alguna cosa precisa o quan hi havia alguna festa.

“Entonces la gent dels masos, casi sempre veniem al poble els diumenges, fèiem la compra i anàvem a casa Cabedo, compràvem: llandetes d'atun.. sardinetes, cavalla... que al mas se repartíem entre tots els veïns i ja teníem berena pa tota la setmana (...) Els masos del barranc de Casotes ja estan a més d'una hora, per exemple, jo del mas d'Hilario venie per ahí per la carretera de Carlos i no me costave ni mitja hora. La gent que estae més lluny venie en els matxos de més lluny, a lo millor estaven a dos hores de camí, i els diumenges els aprofitaven pa d'això, pa vindre a fe tota la compra i entornase'n. A casa “el boixo” venien de tot: corda, espardenyas, mistos, segó, abaejo... tot lo que pogueres compra... entonces venien a carregar els diumenges i ja tenien pa tota la setmana”²

3.1.2 Les dones

En aquest punt, contextualitzarem breument la situació en què vivien les dones i els treballs que realitzaven.

“El comportament de qualsevol grup humà està condicionat per la seva realitat biològica i psicosocial. Per tant, junt amb els constrenyiments genètics, altres variables socioculturals com la classe social, l'edat, el gènere, la identitat o el grup ètnic, estan determinant i han determinat sempre les pràctiques i les actituds de les persones”³

Fig. 4. Masoveres. Imatge d'àlbum familiar.

Als masos, com en qualsevol altre lloc, les tasques i els rols no es distribuïen igual entre dones i homes, les societats agràries han estat socialment patriarcals, de la mateixa manera que tampoc es distribuïen igual entre rics i pobres o joves i grans.

El que cal destacar en el cas dels masos, és que el model pagès d'organització laboral i de relacions de gènere es caracteritzava per tenir una escassa separació entre l'espai productiu, associat als homes, i l'espai

Fig. 5. Masovera encenent la llar.
Imatge J. Escrig. Dècada de 1970

² PRADES, N. Testimoni oral d'entrevista. Lluçena. 25-05-2019

³ ZAFRA, E. *La vida als masos de Lluçena (1900 - 1960)* En: ESCRIG, J. *La Lluçena masovera (L'alcalatén)*, p. 141

Fig. 6. Hòmens sembrant al Mas de la Costa. Imatge del Museu d'Etnologia de València. Dècada de 1980

Fig. 7. Dones i hòmens en la sega. Imatge del Museu d'Etnologia de València. Dècada de 1980

reproductiu, associat a les dones. És a dir, les dones eren les responsables de l'alimentació quotidiana i de l'atenció a la família (fer foc per mantenir la casa calenta i cuinar, arreglar la roba, cuidar als més menuts i els més grans...) però en aquests espais també assumien tasques que culturalment han estat associades als homes, com ara la cura de l'hort, la recol·lecció, la cura del bestiar, arreglar el corral i els animals, etc.

Encara que les tasques relacionades amb els homes eren la caça, l'aprovisionament de llenya, llaurar, cavar... Moltes vegades les dones també realitzaven aquestes tasques, i a més, en acabant, havien d'encarregar-se de les tasques relacionades amb la casa.

“Com assenyala Soronellas, la dona pagesa tenia a les seves mans la reproducció de la família i, per tant, de la força de treball de l'explotació agrària. Però, a més a més, també treballava el camp i, per tant, formava part de la unitat de producció i del manteniment del rol productiu essencial. No obstant, aquest segon paper (el productiu) estava freqüentment invisibilitzat. És a dir, encara que les feines de les dones eren essencials pel manteniment del sistema, el “mèrit” se l'ha emportat quasi sempre l'home en tant que ha estat a ell a qui se li han adjudicat les tasques del camp.”⁴

Com explica el paràgraf que acabem de citar, el treball d'aquestes dones ha estat invisibilitzat al llarg del temps, ací rau la importància de realitzar aquest projecte, per donar-li visibilitat a aquest treball i ressenyar la importància que mereixen aquestes dones, que són una part fonamental del nostre passat, de la nostra cultura i de la nostra història

3.2 LA MEMÒRIA

3.2.1 La memòria personal i col·lectiva

“Recordar como una actividad vital humana define nuestros vínculos con el pasado, y las vías por las que nosotros recordamos nos define en el presente. Como individuos e integrantes de una sociedad, necesitamos el pasado para construir y ancorar nuestras identidades y alimentar una visión de futuro⁵

Fig. 8. Ana Penyas. Il·lustració per al nº 5 del fanzine *Arròs Negre*.

⁴ *Ibíd.* p. 145

⁵ HUYSEN, A. *Monument and Memory in a Postmodern Age*. En: YOUNG J.E. *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History*. p.158

Fig. 9. Irene Grau. *La sombra última*. Oli sobre paper muntat en fusta. 2010.

És molt important revisar la nostra memòria col·lectiva. Aquella que hem anat conformant a partir de les històries que des de xicotetes i al llarg de la nostra vida, ens contaven els nostres avis, els nostres pares o qualsevol altra persona. Al revisar-la, ens trobem amb espais, persones, històries que ja no hi són, que han passat, però de les quals queden empremtes: l'objectiu d'aquest treball és seguir aquestes empremtes.

Dintre del procés d'investigació que s'emmarca en aquesta temàtica hi ha hagut una evolució que ha anat de la investigació de la memòria personal a la investigació de la memòria col·lectiva a partir de la cerca de testimonis orals.

Com a font per a endinsar-nos en aquella memòria personal i arribar a entendre quina és la importància que tenen el nostre passat i els nostres records i els dels nostres familiars més pròxims en la conformació del que som actualment, és a dir, en com s'ha conformat la nostra identitat i la nostra personalitat, trobem l'àlbum familiar.

“L'Àlbum de família és una tècnica d'arxiu construïda en llargs períodes de temps a partir de fotografies o altres objectes. La seua finalitat és deixar constància de la història familiar perquè pugui ser vista en el futur”⁶

Fig. 10. Àlbum familiar

Quan utilitzem fotografies d'àlbums familiars en els nostres treballs artístics, aquestes són descontextualitzades dels àlbums originals per a contar un altre relat, donant-los una altra poètica que ens pugui contar històries diferents depenent de les vivències i records de cadascú i ajudar-nos així a entendre millor d'on venim i perquè som d'una determinada manera.

“El registre fotogràfic és un document que mostra com és (o era) la persona, els seus trets físics. El seu interès radica en què aporta certa informació visual sobre algú absent. Quan el temps passa i el model envellaix o desapareix, la imatge deixa de ser útil i sol substituir-se per altra més acord amb el nou rostre o senzillament d'abandona. Evidentment, si poguérem passar més temps en contacte amb els éssers estimats no necessitaríem cap retrat seu”⁷

Fig. 11. La meua àvia. Imatge d'àlbum familiar.

Com a l'artista Christian Boltanski, el que ens interessa és el debat sobre el temps que s'encadena amb la intimitat de l'ésser i ajuda a delinear i configurar la pròpia realitat de cada individu, el que a través de la memòria permet evocar el passat i reconstruir les realitats perdudes:

⁶ ENGUITA MAYO, N. *Narrativas domésticas: más allá del álbum familiar* [consulta: 2019-05-18]. Disponible en: <<http://www.educaragon.org>>

⁷ AZARA.P. *El ojo y la sombra. Una mirada al retrato en occidente*. p.18

Fig. 12. C. Boltanski. Tèxtil imprès.
Instal·lació en Kunstmuseum Wolfsburg
2013

“Allò que m’interessava, i encara m’interessa, era produir un treball en el límit de l’art i de la vida, perquè crec que la vida és més commovedora que l’art”⁸

En aquest punt és on decidim fer un pas endavant i passar d’investigar en la memòria personal a fer-ho també en la memòria col·lectiva. Per a seguir indagant en els trets que conformen la nostra identitat no hi ha prou amb revisar-nos a nosaltres mateixa i als nostres familiars més propers, com ja hem dit anteriorment estem condicionats pel nostre entorn i pels factors i els moments socials i culturals que ens ha tocat viure i en com van, aquells factors i moments, per als nostres avantpassats.

“És sabut que la identitat personal rau en la memòria i que l’anul·lació d’aquesta facultat comporta la idiotesa”⁹

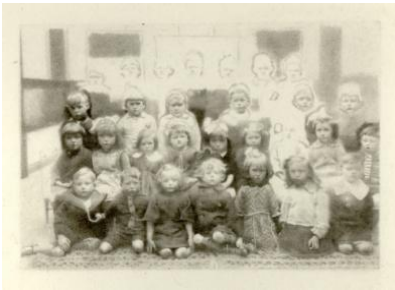

Fig. 13. Paul Chiappe, *Untitled 2*, llapis sobre paper. 2007

És per això que ens interessa i veiem important penetrar en la memòria i en el record col·lectiu, creant una espècie d’arxiu que siga accessible a tot el món i que estiga basat en els testimonis directes de la gent que ha viscut la història que volem contar i per tant salvar els seus records de la mort que significa l’oblit.

Com deia Borges: “Ací hi hauria un poc la idea que no inventem res, que es treballa amb la memòria, o per parlar d’una manera més precisa, que es treballa amb l’oblit”¹⁰

3.2.2 L’obra d’art com arxiu

Fig. 14. Christian Boltanski. *Les tombeaux*. Instal·lació. 1996

“En la gènesis de la obra de arte “en tanto que archivo” se halla efectivamente la necesidad de vencer al olvido, a la amnesia mediante la recreación de la memoria misma a través de un interrogatorio a la naturaleza de los recuerdos (...) Lo que demuestra la naturaleza abierta del archivo a la hora de plantear narraciones es el hecho de que sus documentos están necesariamente abiertos a la posibilidad de una nueva opción que los seleccione y los recombine para crear una narración diferente, un nuevo corpus y un nuevo significado dentro del archivo dado”¹¹

⁸ BOLTANSKI, C. *Declaracions* En: *Catàleg Christian Boltanski*, p.36

⁹ BORGES, J.L. *Historia de la eternidad* p.38

¹⁰ CHARBONNIER, G. *El escritor y su obra. Ocho entrevistas de Georges Charbonnier con Jorge Luis Borges*.

¹¹ GUASCH, A.M. *Los lugares de la memoria: el arte de archivar y recordar*. En: *Materia: Revista internacional d'Art*. num . 5, p. 158

Fig. 15. Aby Warburg. *Atlas Mnemosyne*. 1929, panel 79.

Des de 1960 fins a l'actualitat, artistes i teòrics han compartit el seu interès per l'art de la memòria, bé siga la memòria cultural, la memòria històrica o la memòria individual. En el cas d'aquest treball, l'interès es centra en la memòria cultural i històrica, que venen donades a partir de la memòria individual, és a dir, de les històries personals que han quedat gravades en el record, en el subconscient.

L'interès en els diferents tipus de memòria tracta d'introduir un significat en l'aparent hermètic sistema conceptual i minimalista del qual partim, un sistema que sorgeix a partir de les avantguardes i que comença a ser replantejat per diversos teòrics i artistes com Foucault o Boltanski, sobretot després d'Auschwitz i de l'Holocaust, ja que:

“El món ja no mira cap endavant, sinó indirectament cap al passat, prenent la història i la memòria com una de les seues temàtiques essencials.”¹²

Fig. 16. Christian Boltanski. *El caso* panel amb fotografies. IVAM, 2014

Fig. 17. *Les espigolaeres*. Documental *Entre el dia i la nit no hi ha paret*, 2017

A més, des del nostre punt de vista, emmarcar l'arxiu de memòria, tant històrica com cultural dins dels projectes artístics, ajuda a donar-li un valor que no s'aconseguiria d'altra manera, fent que l'arxiu, a part de tindre interès conceptual tinga també interès formal, estètic. Açò fa que molta més gent es pugui interessar per la temàtica, arribant així a un públic major, fent d'aquesta manera que la història continue viva.

Per a aconseguir aquest propòsit, penso que és fonamental comptar amb la memòria oral de la gent, les històries directament contades per les gents que les van viure i les van sentir, que van patir i van gaudir amb cada un dels

¹² CHRISTOV, C.B. *La Ville, le Jardin, la mémoire*, p.14

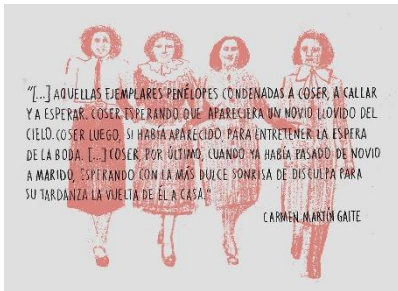

Fig. 18 i 19. Ana Penyas. *Estamos todas bien*, 2017

Fig. 20. Imatge de l'entrevista realitzada a Rosita, Lluçena, 2018

fets que van ocórrer en la seua vida. Aquesta és la millor manera de contar la història dels nostres avantpassats més directes.

La transmissió oral ha estat, des del començament de la història de la humanitat, la més tradicional forma de conservar la memòria col·lectiva. Abans que aquesta s'escriguera, la narració oral transmetia la pròpia visió dels fets rellevants que tenien lloc en les comunitats. A més, aquesta ferramenta permet donar respostes als problemes que deriven de l'absència de fonts escrites referides a un determinat període o a una determinada temàtica, a l'hora que apropem perspectives de sectors molt més diversificats que si es contara la història de la manera tradicional, ja que, així, són els subjectes, els diferents actors els que elaboren la realitat.

“Si ‘història’ significa el ‘conjunt dels fets ocorreguts en temps passats’ i ‘oral’ ‘allò expressat amb paraules parlades’ la unió d’ambdues ‘història oral’, és açò i molt més (...) suposa fonamentalment l’ús i la valoració positiva de les fonts orals com a tècnica específica d’investigació dins de la història contemporània i generalment també una llavor de recuperació de testimonis de persones que van viure eixa època i que d’altra manera es perdrien irremeiablement”¹³

A més, comptar amb els testimonis orals per narrar la història no sols ajuda a recuperar les històries d’una manera més humana, sinó que ens deixa apropar-nos als parlars i expressions que usava la gent i que són característics d’un determinat territori i d’un determinat estatus social. En el cas dels testimonis entrevistats per a aquest projecte podem veure com gasten expressions típiques de la comarca de l’Alcalatén i algunes que concretament sols s’utilitzen a Lluçena, a més, tiren mà de castellanismes i l’ús del valencià no és correcte i normatiu. Açò es deu al fet que la poca educació que varen tindre aquestes gents va ser en castellà i mai van tindre accés a una educació o continguts en valencià: tot el valencià que saben és degut a la transmissió oral de la llengua. És comú trobar-nos amb el fet que aquestes gents no saben parlar bé el castellà, però si escriure’l i, al contrari, no saben escriure el valencià però sí el parlen.

¹³ MATEO, E. *La recuperación de la memoria: la historia oral*. En: *Tk*, num. 16, p.123

4. REFERENTS

Entre els referents es troben referents formals, que per la manera en què treballen l'obra encaixen amb el resultat estètic que volíem que tinguera el projecte, i referents conceptuals, artistes que treballen per recuperar el concepte de memòria i inclús de 'l'art de la memòria' i que treballen i inclouen les imatges d'arxiu en les seues obres, tot i que alguns d'ells són difícils d'encasellar ja que ens interessa la seua obra tant a nivell formal com conceptual.

4.1. REFERENTS CONCEPTUALS

4.1.1. Christian Boltanski

Christian Boltanski (París, 1944). És un fotògraf, escriptor i cineasta francès, conegut principalment per les seues instal·lacions. El que a nosaltres més ens interessa d'aquest artista és com tracta les relacions entre l'arxiu i el concepte de la memòria. Els seus temes principals tracten també sobre la identitat i la vida, d'una manera intencionada que està present en tota la seua obra.

Boltanski no està interessat en la reconstrucció del passat, sinó en la "memòria" com a un fet antropològic i existencial. En el seu cas, el recurs d'arxiu és emprat per a al·ludir a la memòria de l'holocaust, de l'objecte perdut, de la mort i de l'absència.

"El que tracte de fer amb el meu treball és plantejar preguntes, parlar de coses filosòfiques, no per històries mitjançant paraules, sinó per històries a través d'imatges visuals. Parle de coses efectivament molt simples, comunes a tots. No parle de coses complicades. El que intente fer és que la gent s'oblidi que és art i pense que es vida. Per donar aquesta impressió de vida em faig servir de mitjans artificials, de l'art; no és la realitat; faig teatre; tracte que l'espectador en eixe moment s'oblidi que està en un museu"¹⁴

Fig. 21 i 22. Christian Boltanski.
Instal·lació *Coming and going*.
Nova York 2001

¹⁴ REVISTA VIRTUAL DE ARTE CONTEMPORÁNEO Y NUEVAS TENDENCIAS. *Escáner cultural* [consulta: 2019-06-10]. Disponible en: <<http://www.escaner.cl/revista/comment/reply/6881>>

4.1.2 Gherhard Richter

Gherhard Richter (Alemania, 1932) És considerat com un dels artistes contemporanis més importants i la seua obra destaca per la seua negativa d'encasellar-se en un estil concret.

Per a aquest treball, el que més ens interessa de l'autor es la seua part com a pintor figuratiu. En aquesta faceta, podem trobar les seues fopintures, quadres basats en el seu propi arxiu fotogràfic (retalls de revistes, periòdics, imatges tretes d'àlbums familiars, fotos trobades...) de manera que moltes de les obres realitzades a partir d'aquests referents estan vinculades a la pròpia biografia i memòria de l'artista.

L'anomenat *Atlas*, una de les seues obres, està formada a partir d'aquest arxiu fotogràfic. El que va començar com a una recol·lecció de fotografies familiars, com a exercici de memòria personal, va acabar sent una activitat contínua d'apropiació d'imatges que va ordenar i classificar de diferents maneres segons el seu contingut i les seues característiques.

Fig. 23. Gherhard Richter. *Matrosen (Sailors)* Oli sobre llenç, 150 x 200cm 1966

Fig. 24. Gherhard Richter. *Fragmento del Atlas*

4.1.3 Ana Penyas

Ana Penyas (València, 1987) És il·lustradora i la primera dona en guanyar el Premi Nacional de Còmic el passat any 2018.

El que més ens atrau del seu treball és el gran interès i compromís que mostra per la història i la memòria històrica i col·lectiva. Mitjançant les seues il·lustracions ens mostra el seu punt de vista dels fets ocorreguts en diferents llocs i contextos, sent un dels seus principals temes la nostra història més directa i les seues conseqüències, donant-nos una visió personal dels fets que és a la vegada molt real.

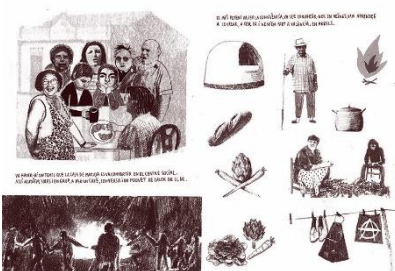

Fig. 25. Ana Penyas. *No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge*. La Punta. 2018

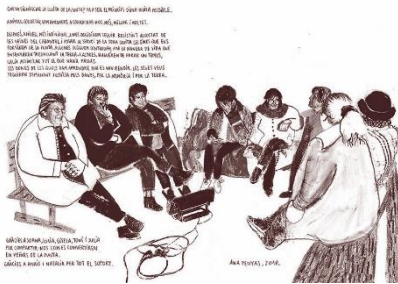

Fig. 26. Ana Penyas. *No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge*. La Punta. 2018

Els llibres publicats per l'artista que més ens interessen són: 'En transició' on narra la Transició Espanyola allunyant-se de la mirada oficial, ens parla de fractures, oblits i de la situació precària d'un país sotmès a 40 anys d'obscuritat. 'Estamos todas bien' ens conta la història de les seues àvies i de les dones de la seua generació, a les que no solem cuidar com elles ens van cuidar i sempre han sigut personatges secundaris d'altres vides: la dona de, la mare de o l'abuela de. Finalment 'No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge' on narra la lluita veïnal de La Punta davant la ZAL.

Quant a allò formal, Ana Penyas és una de les nostres principals referents. De la seua obra ens atrau la fusió entre el dibuix i la fotografia que fa en les seues il·lustracions, creant així imatges d'un gran interès plàstic i la paleta de colors que utilitza, que indubtablement ha servit de referent per al nostre treball. Es tracta d'una paleta de colors molt continguda, quasi monocroma en alguns casos i que busca el contrast amb el negre del llapis fent ús de colors com el roig o el blau, destacant així moltes vegades els personatges davant dels fons.

Fig.27. Ana Penyas. *En transició*. 2017

Fig.28. Ana Penyas. *Mexique, el nombre del barco*, 2017

4.2 REFERENTS FORMALS

4.2.1 Walker Evans i Dorothea Lange

Walker Evans (EUA, 1903-1975) i Dorothea Lange (EUA, 1895-1965) són dos referents fotogràfics de gran importància ja que mitjançant la imatge documental van aconseguir crear tota una estètica i un món iconogràfic al voltant de la cultura rural americana.

Els dos van recórrer el sud d'Estats Units durant un any i mig retratant d'una manera distant la vida rural americana, des de la seua arquitectura

fins a les seues gents i costums. Les seues fotografies es caracteritzen per donar prioritat a la realitat quotidiana sense mitificar-la. Aquestes imatges serveixen com a document social i d'arxiu alhora que són també imatges molt literàries, quasi il·lustratives.

Fig.29. Walker Evans. *El granjero Burroughs y los niños de los Tingle*. Dècada de 1936

Fig.30. Dorothea Lange. *Nursery*. Califòrnia. 1936

4.2.2 Marc Bauer

Marc Bauer (Suïza, 1975) És un artista conegut per la seua obra en el medi gràfic, principalment el dibuix. De la seua obra ens atrau l'ús que fa del carbonet i el grafit, aconseguint fluïdesa en el seu grafisme i creant els personatges a partir d'una línia solta que els integra amb el fons. A més, els grans matisos i variacions que aconsegueix amb l'ús d'una paleta monocroma, conseqüència de l'elecció dels materials.

Bauer utilitza imatges trobades com a punt de partida i les converteix en una altra cosa fent un ús molt interessant dels fons i els espais. Amb molt poc, aconsegueix ubicar-nos en un espai i un temps, sols amb els personatges representats, i narrar-nos una història.

Fig. 31. Marc Bauer. Carbonet sobre mur.

Fig. 32. Ana Peters. *Estampa Popular Valenciana*. Serigrafia sobre paper. 50 x 59cm. 1966

4.2.3 Ana Peters

Ana Peters (Alemania, 1932 - Espanya, 2012) Fou una pintora rellevant per la seua producció artística dins del context intel·lectual i cultural de l'Espanya franquista, de la que a nosaltres ens interessen principalment unes estampacions que va fer, junt a altres artistes, per al projecte 'Estampa Popular de Valencia'

Es tracta d'una sèrie de linogravats on apareixen representats personatges procedents de la vida quotidiana a la València de 1966. Podem veure com representa als personatges amb taques planes de color, degut a l'ús del gravat com a tècnica i com aconseguix que aquests siguen els protagonistes de les composicions encara que en algunes d'elles també apareixen fons de colors, que ajuden a crear un contrast entre aquest i el negre dels personatges.

Fig. 33. Paul Chiappe. *A crow left of the murder*, llapis sobre paper, 35x51cm, 2007.

4.2.4. Paul Chiappe

Paul Chiappe (Escòcia, 1984) és un dibuixant de miniatures que s'inspira en imatges que troba en llibres, postals, fotografies antigues o en internet . Ens interessa com utilitza el grafit, que apareix quasi sempre en les seues obres creant una paleta monocroma de grisos.

4.2.5 Nuria Riaza

Nuria Riaza (Almansa, 1990) És una il·lustradora que fa servir un bolígraf cristall blau, combinat amb cosits per a realitzar les seues obres. Moltes de les seues il·lustracions estan fetes a partir d'imatges que extrau de velles fotografies familiars. En la seua sèrie 'Las Golondrinas' ens parla de com la memòria col·lectiva es sol oblidar de les dones relegant-les a un segon pla i ens mostra alguns dels papers que van tindre les dones a la Guerra Civil espanyola. Fa servir una línia clara i estructurada, més forta en els personatges que en els fons per a fer destacar les figures d'aquestes dones.

Fig. 34. Nuria Riaza. Il·lustració de la sèrie *Las Golondrinas*. Boli bic i cosit sobre paper. 2018

5. PROJECTES ANTERIORS

Per a la realització d'aquest projecte és fonamental la revisió de projectes anteriors, en els que ja s'havia treballat sobre els conceptes de memòria, imatge d'arxiu i àlbum familiar, per tant, es tracta, inevitablement, d'un projecte conseqüència i continuació dels treballs que ara mostrarem i analitzarem.

Fig. 35 i 36. Miriam Chiva. Part de la sèrie *El Record*. Fotografia i encàustica sobre fusta. 30x42cm (cada obra), 2016

5.1 EL RECORD

L'interès per la memòria, tant personal com col·lectiva, va sorgir en el segon curs del grau dintre de l'assignatura "Tècniques i expressió pictòrica", en la qual vaig realitzar un treball format per una sèrie de quadres fets a partir d'imatges trobades en una antiga caixa de fotografies familiars. Era una manera de dur al present, de recordar moments i persones que havien quedat oblidades a una vella caixa. Amb aquesta sèrie sorgeix la necessitat de reviu moments passats i mostrar el pas del temps a través de la pintura de velles fotografies.

5.2 L'ÀLBUM FAMILIAR

Després d'aquesta aproximació a la memòria com a concepte, dintre d'una beca Erasmus realitzada a Polònia, va seguir la fascinació i l'interès pels àlbums familiars i la recuperació de la memòria familiar. Des de la distància sempre es recorda més a la família i així va ser com vam començar a indagar en els àlbums i les històries familiars, sempre des del punt de vista de la memòria personal, pensant en la importància de no oblidar d'on venim, ni qui hem sigut, amb la intenció d'apropar-nos als nostres familiars més propers, als nostres avantpassats, als nostres orígens i definir millor qui som. És fonamental, per a definir el nostre jo present, conèixer els nostres orígens.

Fig. 37 Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit i aquarel·la 30 x 21cm. 2016-2017

En aquesta sèrie de dibuixos, els fons de les imatges eren eliminats i sols eren passats al dibuix els personatges principals, ja que pel context del treball era el que ens interessava de les fotografies i es pretenia que tota l'atenció caiguera en ells. El temps i l'espai es poden deduir a partir d'aquests personatges i les seues vestimentes: l'Espanya de la postguerra.

Encara que la sèrie està formada per 30 dibuixos, sols mostrem alguns d'ells.

Fig. 38 Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit. 30x21cm. 2016-2017

Fig. 39 Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit i aquarel·la. 30x42cm 2016-2017

5.3 FOTOGAMES

Seguint amb els treballs previs, explicarem breument 'Fotogrames', el projecte realitzat en l'assignatura d'Estratègies de creació pictòrica en tercer de grau.

Després d'haver estat indagant en la memòria familiar, sorgeix l'interès per cercar en la memòria personal, els records creats en la ment a partir dels llocs de la infantesa i dels moments i experiències viscudes. Els records que tenim, moltes vegades no es corresponen amb els fets reals que van ocórrer en el passat, sinó que són experiències distorsionades i en molts casos idealitzades com a conseqüència del pas del temps. Ens apropiem dels fets passats i els fem nostres i segurament, si preguntem a dues persones distintes per una experiència que han viscut en comú, les històries són diferents.

Aquesta idea és la que m'interessava plasmar en la sèrie de quadres realitzada, a més es buscava que tinguera un tractament molt pictòric, amb una paleta de colors foscos que crearen una tensió en la mirada i certa sensació d'ambigüitat. Imatges poc definides en molts casos, en les que és difícil percebre l'acció que està tenint lloc i que formen composicions que ajuden a crear la tensió buscada.

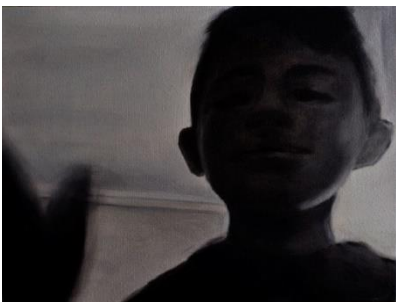

Fig. 40 i 41. Miriam Chiva. Part de la sèrie *Fotogrames*. Oli sobre llenç. 27x35cm (cada obra), 2017

Fig. 42. Miriam Chiva. Part de la sèrie *Fotogrames*. Oli sobre llenç. 27x35cm. 2017

El que més ens interessa d'aquest treball per a la realització del present projecte és la tensió generada per les composicions a partir de les accions realitzades pels diferents personatges.

5.4 ESCOLES RURALS REPUBLICANES

Encara que aquests tres treballs són precedents directes del projecte que s'ha realitzat, és en el que mostrarem a continuació on es va anar formant la idea i el podríem entendre com una primera part del projecte. A més, en ell, es dóna un canvi d'investigació que va de la memòria personal, cap a la memòria col·lectiva.

Sorgeix com un projecte en el que es pretenia cercar en la infància de la meua àvia materna, a la vegada que es buscaven lligams amb la pròpia infància, i es va anar transformant en adonar-me del potencial que tenien aquestos espais i les seues gents. Així es com apareix l'interès per la memòria col·lectiva, per endinsar-nos en la memòria d'un grup d'individus i d'una societat concreta que ha estat difuminada i poc a poc oblidada pel pas del temps.

El treball parla de les escoles rurals republicanes situades als masos de Lluçena, que encara que segueixen existint, es troben abandonades, a l'igual que els masos, a conseqüència de l'èxode rural que va començar a tindre lloc entre els anys 50 i 60. Es tracta d'una recopilació d'imatges que posteriorment, van ser revelades amb la tècnica de la cianotipia i intervingudes amb carbonet, sobre aquestos espais, per mostrar el moment en què varen estar vius i d'alguna manera tornar-los a donar vida per uns moments a través del record. Però, més important s que els espais eren les seues gents, uns espais en que el paper de la dona era molt important, tant pels treballs que allí realitzaven com pel paper de la mestra.

Com ja hem dit anteriorment, és important conèixer d'on venim per entendre tot el que ens envolta.

“Reconstruir el passat històric de l'escola a través de la nostra memòria personal es un acte necessari i imprescindible per a pensar i reflexionar sobre l'escola del present. Els models antropològics, culturals i socials tenen una repercussió directa en el fet educatiu i la seva comprensió passa per una anàlisi reflexiva de les realitats viscudes pels mestres, pels alumnes i també per les famílies. Recordar com eren els principals espais

Fig. 43 i 44. Miriam Chiva. Esbossos per al projecte *Escoles rurals republicanes*. Cianotipia i carbonet. 15x21 cm. 2018

escolars, la seva arquitectura, la casa-habitatge del mestre, els materials i fins i tot el mobiliari i la seva disposició a l'aula, ens pot comunicar de manera silenciosa la ideologia política i educativa del moment”¹⁵

Fig. 45. Miriam Chiva. *Escoles rurals republicanes*. Cianotipia i carbonet. 2018

5.5 SANGONERETES

Per últim, tenim la necessitat d'explicar el projecte 'Sangoneretes', un projecte col·lectiu realitzat amb dues amigues i companyes de la carrera: Andrea Oliva i Pepa Roig, en el que es busca documentar la cultura que existeix als nostres pobles i com la viuen les seues gentes. A partir d'aquesta documentació pretenem conèixer-nos millor a nosaltres mateixa indagant en les tradicions i cultura en les quals hem crescut o ens han envoltat d'alguna manera, alhora que descobrim millor el nostre territori.

Per a dur a terme aquest projecte es va comptar amb la gent dels diferents pobles perquè ens contaren les seues històries. És ací on es descobreix la importància dels testimonis orals de la gent, més enllà de la memòria escrita i d'on naix la necessitat de comptar amb ells per a la realització de futurs projectes. El treball està dividit en dues parts: 'Espurnes' un documental que recull les diferents tradicions i cultures dels nostres pobles (Campanar, Guadassuar i Llucena) des dels nostres punts de vista; i una web, on a més del documental i el teaser podem trobar més informació d'aquests i altres llocs.

Fig. 46. Portada del projecte documental *Espurnes*. 2018

¹⁵ MOLINER, O. *Relats de vida escolar. Memòria de l'escola rural unitària del Mas de Bartoll a Llucena* En: ESCRIG, J. *La Llucena masovera (L'alcalatén)*, p. 141

6. PRODUCCIÓ ARTÍSTICA

Centrant-nos ara en els aspectes més tècnics del projecte i en com aquest s'ha desenvolupat, cal destacar certs punts importants que resumeixen la metodologia del treball:

La revisió de projectes anteriors, que ens han permés arribar a les conclusions a partir de les quals hem desenvolupat el que ara presentem, la selecció de referents fotogràfics i l'apropiació d'aquestes fotografies, la transcripció de la imatge al dibuix, la cerca de testimonis i per últim la creació del llibre i la proposta expositiva.

Fig. 47. Tres masoveres. Imatge J.I.
Dècada de 1960.

6.1. MASOVERES

El terme *masoveres* fa referència al conjunt de dones que viuen o han viscut i treballat en els masos, és una paraula simple i completa, amb força i resumeix bé el conjunt del llibre realitzat a partir de les imatges i els testimonis d'aquestes dones, per açò, hem escollit aquesta paraula per al títol del nostre llibre.

A continuació, analitzarem i reflexionarem sobre els passos seguits per a dur a terme la creació d'aquest projecte:

6.1.1. La imatge com a referent

Com hem comentat anteriorment, totes les imatges que s'han utilitzat per a la realització dels dibuixos, parteixen de fotografies d'arxiu o d'àlbums familiars, tant personals com de persones conegudes.

Una volta seleccionades, aquestes es converteixen en imatges apropiades i, amb totes elles, el que pretenem és ser fidels a l'ocorregut, a la realitat, com a document.

Les característiques de les fotografies són semblants en totes elles. La majoria són imatges fetes a principis de la segona meitat del Segle XX i per tant totes són en blanc i negre. La qualitat que tenen és més aviat dolenta, és a dir, algunes són poc nítides, presenten parts desenfocades, molt obscures en alguns casos, i en altres molt cremades. En totes apareix alguna dona, que són els personatges que ens interessen, ja que, com hem dit anteriorment, un dels

Fig. 48, 49. Imatges d'arxiu. Del llibre
La Llucena masovera (L'Alcalatén)

Fig. 50 i 51. Imatges d'arxiu. Del llibre La Lluçena masovera (L'Alcalatén)

Fig. 52. Gherhard Richter. *Uncle Rudy*, Oli sobre llenç. 89x50cm. 1965

objectius del projecte és donar a conèixer la seua realitat en aquell tipus de societat. Els seus rostres, sovint apareixen poc definits, quasi sempre formats per llums i ombres, per tant costa donar-los una identitat als personatges.

Aquestes característiques són les que ens atrauen de les imatges d'arxiu, ja que s'allunyen de les imatges de gran qualitat que trobem actualment. Aquest tipus d'estètica ens fa tensar la mirada, pausar-la i detenir-la en la imatge, intentant apreciar detalls, i informació que no ens ve donada a un simple cop de vista, al contrari del que passa amb les imatges que estem acostumats a veure cada dia, imatges que ens bombardegen i amb les que estranyament perdem més d'un parell de segons observant-les. Per tant, podem dir que les imatges seleccionades tenen un fort poder d'atracció. El fet que siga difícil donar-los una identitat als personatges que apareixen també ens atrau especialment, ja que açò dóna un caràcter més general al treball, la qual cosa, em sembla important, ja que no sols eren algunes de les dones les que realitzaven les diferents tasques que apareixen en les imatges, sinó la gran majoria d'elles.

De manera que, els factors que fan que escollim una imatge o una altra com a referent per a posteriorment treballar amb ella, són en primer lloc imatges que, a pesar de la seua estricta i sòbria composició o il·luminació, tinguen característiques que ens facen fixar la mirada, ja siga per l'acció que estan realitzant els seus personatges o perquè tinguen un cert potencial a l'hora de poder traslladar-les al dibuix; i en segon lloc, que temàticament conformen, junt amb les altres imatges o dibuixos, una narració coherent.

6.1.2. De la imatge al dibuix

Té sentit dibuixar imatges que ja existeixen en el medi fotogràfic?, és més, què pot aportar el dibuix a la imatge apropiada? Gerhard Richter afirmava que:

“Las fotografías son efímeras representaciones de esa comunicación, como también lo son los cuadros que pinto basándome en fotografías, pero al ser pintados, ya no hablan de una determinada situación y la representación se vuelve absurda. Como cuadros adquieren otro significado y proporcionan otras informaciones”¹⁶

Amb açò, podem entendre per tant que, l'objectiu de dibuixar o pintar una imatge no és representar el que ja es veu, sinó entendre la fotografia com a base per a la realització d'una altra imatge, siga pel medi gràfic o pel medi

¹⁶ RICHTER, G. *The daily practice of painting. Writing, 1962 – 1993*, p.66

pictòric, que ens done com a resultat alguna cosa diferent, amb un altre significat o una altra poètica.

En aquest projecte el que ens interessa és com la imatge dibuixada, que parteix d'una imatge document, mitjançant la plàstica del dibuix es converteix en una història que pot ser diferent per a cada espectador, depenent de les seues pròpies vivències i records.

En aquest procés de passar la imatge al dibuix hi ha una primera part molt important, la de realització de proves i esbossos, amb diferents tècniques i materials, per a buscar quin tipus de llenguatge plàstic s'aproxima més a la poètica que volíem donar a les peces i, per tant, predir uns resultats plàstics concrets a l'hora que intentem donar-los una interpretació personal a les imatges que seran representades.

Fig. 53. Imatge de les proves de transferències realitzades

A les proves realitzades hem emprat papers amb diferents gramatges i textures i diversos materials com: carbonets, llapis de diferents dureses, barres de grafit, grafit aquarel·lables... i també distintes tècniques per a fer les proves dels fons de les imatges: transferències amb dissolvent, papers de calc i grafit.

Volíem que en els dibuixos destacaren i tingueren tot el protagonisme els personatges que apareixen en les imatges, i que els fons no tingueren molta importància, però que, alhora, fora fàcil intuir o reconèixer l'espai en què estan situats els personatges. Després de provar amb les transferències amb dissolvent i superar diverses dificultats tècniques per a aconseguir els resultats desitjats amb aquesta tècnica, vam decidir que el que millor s'adaptava a les nostres necessitats en quant al fons, era el paper de calc. Aquest ens permet controlar la composició del fons alhora que fem servir una línia solta i desenfadada; a més, ens atrau la textura que deixa en el paper, pareixent que les línies dibuixades a partir d'aquest material han segut impreses.

Fig. 54. Imatge dels materials seleccionats.

Finalment, els materials seleccionats per a la realització dels dibuixos definitius va ser: paper Canson color gris perla, grafit de duresa 8b i paper de calc, roig i negre.

La sèrie està formada per 30 dibuixos A4. En aquest cas, l'elecció del format, es deu a que és un tamany fàcil d'abarcari i resoldre i per tant ens permet realitzar una quantitat major de proves i dibuixos. A més, encara que la finalitat d'aquests dibuixos també és exposar-los, la seua principal funció és la d'escanejar-los per a poder incloure'ls en el llibre que posteriorment maquetarem. Cal destacar que no tots els dibuixos realitzats s'han fet servir posteriorment per a il·lustrar els testimonis, encara que s'ha fet ús de la gran

Fig. 55, 56 i 57. Imatges del procés creatiu.

majoria, alguns s'han descartat, bé perquè no ens acabava de convèncer el resultat o perquè no funcionaven en el conjunt de la peça.

A continuació anem a detallar el procés de realització dels diferents dibuixos:

En primer lloc, tallem i preparem el paper al format escollit, econòmicament ens anava millor comprar el paper en format 50 x 65 i tallar-lo en diferents A4. Seguidament, seleccionem el paper de calc que anem a utilitzar i que segons el dibuix varia entre el roig o el negre, depenent de la composició i del contrast que volem que tinga cada dibuix. Cada imatge té uns ritmes i uns pesos diferents, per això, en algunes d'elles hem emprat el paper de calc roig per als fons, per a crear més contrast i destacar més el personatge principal i, en altres, el paper de calc negre, fent que el personatge, encara que també destaca, queda més integrat en el fons. Aquests canvis de color creen una variació i un ritme en els dibuixos quan són vistos en conjunt. La línia emprada en aquesta part del dibuix és una línia solta, dinàmica i lleugera que contrasta i es contraposa amb la línia més continguda dels personatges.

Amb els fons creats, sols queda dibuixar els personatges amb l'ajuda del grafit. Com ja em dit em fet servir un grafit 8B, aquesta duresa ens permet un major joc a l'hora de dibuixar amb el grafit i una major riquesa de matisos i textures. El grafisme utilitzat en aquesta part del dibuix es un grafisme més controlat que busca aproximar-se un poc més a la representació fidel de la imatge que ens dona la fotografia utilitzada com a referent.

6.1.3. Testimonis

Anteriorment ja hem parlat sobre la importància que per a nosaltres té la memòria oral i perquè pensem que és fonamental fer una recerca d'aquestes fonts i conèixer la història i les xicotetes històries des d'un punt de vista que no siga el dels llibres. En els següents paràgrafs explicarem com ha sigut el procés de recerca d'aquests testimonis.

Aquesta tasca s'ha realitzat paral·lelament a la recerca d'imatges i a la realització dels dibuixos. S'ha fet a partir de fonts orals que ens puguen contar les seues històries per a després poder plasmar-les en el paper. Els testimonis es componen de les aportacions d'un total de set dones que han viscut en els masos en diferents moments de les seues vides, la majoria d'elles fins que es van casar quan tenien entre vint i trenta anys, algunes sols durant la infància, fins que van tindre prou edat per anar al poble a treballar a la fàbrica i algunes fins ja quasi entrada la vellesa. Els noms d'aquestes dones són: Nieves Prades,

Consuelo Bonet, Rosa Nebot Martínez (Rosita), Dolores Saura Porcar (Lola), Primitiva Nebot Lliberós, Festiva Aparici i Vicenta Traver Escrig (Senteta).

Les entrevistes realitzades han estat enregistrades amb una gravadora d'àudio per a després poder transcriure-les i passar fidelment els testimonis a escrit. En l'annex podem trobar totes aquestes entrevistes transcrites. En aquest procés ens ha semblat important escriure els testimonis d'una manera no normativa, sent el més fidels possibles al llenguatge i les expressions de les que fan ús cadascuna de les entrevistades. Com ja hem dit anteriorment ens sembla molt important aquest fet, ja que d'aquesta manera no sols recuperem les històries que ens han contat, sinó també els parlars. La llengua no sols és la que trobem als diccionaris i manuals d'estil, també és la que fan totes i cadascuna de les persones que la parlen, i aquestes dones representen a tota una generació que no va tindre accés a una educació en valencià i que tenia prohibit el seu ús en molts àmbits, però que a pesar d'això va seguir utilitzant la seua llengua materna.

Fig. 58 i 59. Imatges de l'entrevista realitzada a Consuelo.

Les preguntes formulades en les entrevistes han sigut les mateixes per a totes les dones. Primer els hem preguntat de quin mas eren i fins a quina edat van estar vivint allí; en segon lloc, com era per a elles viure als masos, quines eren les feines que realitzaven i quina diferència hi havia amb la seua feina i la dels homes i finalment els hem demanat que ens contaren alguna anècdota, alguna cosa de la seua vida en els masos que recordaren especialment. En cadascuna de les entrevistes s'han anat formulant altres xicotetes preguntes depenent de les respostes de les entrevistades i la conversació s'ha anat centrant en diferents temes ja que cada entrevista es un conjunt de vivències personals i unes no tenen res a veure amb altres.

En conjunt, el que hem aconseguit amb les entrevistes es fer-nos una visió general de com era la realitat i la vida quotidiana d'aquestes dones que vivien als masos, de quines eren les tasques que realitzaven i quines eren les diferències que patien respecte a les feines classificades com a masculines, a l'hora que ens hem apropiat a aquestes històries d'una manera molt humana i molt franca.

6.1.4 Resultats

Enllaç al llibre on-line: https://issuu.com/miriamcc96/docs/definitiva_1

Fig. 60, 61 i 62. Muntatge digital dels resultats en llibre imprès.

Fig. 63, 64. Muntatge digital dels resultats en llibre imprès.

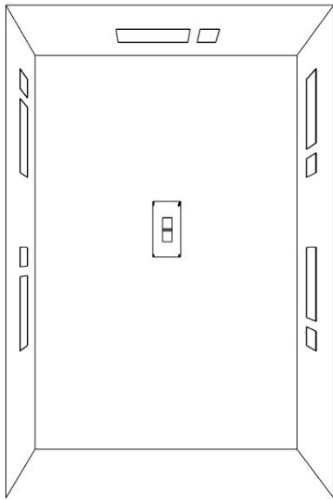

Fig. 65. Plano del muntatge de l'exposició.

6.2 PROPOSTA EXPOSITIVA

Per a finalitzar aquest projecte ens hem plantejat com podíem dur-lo a l'espai expositiu, ideant una proposta expositiva en la que estem treballant i que es troba en procés de realització. Amb el llibre, aconseguim una versió molt assequible per tothom, qualsevol persona pot accedir-ne i tindre'n un que poder llegir i mirar amb calma, però traslladant-lo a l'espai expositiu accedim a un tipus de públic i d'espai més concret, fent que altre tipus de gent pugui conèixer la història d'aquestes dones.

Per a aquest propòsit, hem escollit el format instal·latiu. Hem decidit crear una sèrie de 5 dibuixos d' 1m x 1.5m de grandària en la que cadascun d'ells està acompanyat d'un àudio que es podrà escoltar amb ajuda d'uns cascos que estaran instal·lats al costat de totes i cascuna de les peces. A més, al centre de la sala hi haurà una taula on estarà el llibre il·lustrat que hem creat per a que tothom pugui mirar-lo, ja que l'instal·lació gira al voltant d'aquest.

El procés de realització d'aquesta sèrie de dibuixos ha sigut molt semblat a la dels dibuixos en A4 explicats anteriorment, ja que hem buscat que tingueren la mateixa estètica i hem fet emprar els mateixos materials, encara que en aquest cas la seua execució ha sigut un poc més complexa degut a la seua dimensió.

Com ja hem dit, aquesta sèrie de dibuixos està formada per 5 imatges diferents amb una grandària d'1,5m x 1m, que han sigut seleccionades a partir dels dibuixos menuts. Per a seleccionar les imatges hem tingut en compte la força expressiva que tenien en els esbossos i dibuixos menuts i hem triat les que pogueren tindre un fort potencial al ser representades en gran, ja que algunes d'elles, en el format A4, ja contaven tot el que havien de contar, mentre que a altres aquest format se'ls queda massa reduït i necessiten un format major per a transmetre tot el seu potencial. A més, em tractat que amb les 5 imatges seleccionades es poguera abastar d'una manera resumida totes les feines que realitzaven les dones als masos. Així trobem: imatges de dones fent feines de camp, netejant el pati de casa, carregant el matxo, a l'escola i guardant una ramera d'ovelles i cabres.

Fig. 66, 67 i 68. Tres dels dibuixos seleccionats per a representar-los en gran.

Per a la realització d'aquests dibuixos la preparació del paper de calc és un poc més costosa, ja que aquest sols es ven en formats A4 i cal pegar els papers entre ells per a que apleguen a cobrir la superfície d'1m x 1,5m. Una volta preparat el paper de calc i les fotocòpies, sols falta dibuixar els personatges amb grafit, de la mateixa manera que ho vam fer en els dibuixos format A4.

Quant als àudios, estan seleccionats de les diferents entrevistes realitzades i gravades a les set dones. En cada imatge hi hauran dos àudios diferents que

contindran diferents testimonis fent referència i contant històries relacionades amb el contingut del dibuix. Els testimonis es reproduiran un rere l'altre i en bucle i tindran durades diferents, depenent del testimoni seleccionat per a cada cas, per a que qualsevol persona que s'apropi pugui escoltar l'àudio i submergir-se mitjançant la imatge i la veu en aquestes xicotetes històries de les masoveres de Lluçena. En l'annex podrem trobar les transcripcions dels àudios seleccionats per a cadascuna de les imatges.

Fig. 69. Muntatge digital per veure com quedaria l'obra exposada.

Per aconseguir que tothom pugui entendre el context i la història de les masoveres, l'exposició contarà amb diferents cartel·les expositives. Una a l'entrada, explicant el context sociocultural, econòmic i territorial d'aquestes gents i espais on, a més, es contextualitzaran els testimonis i la parla que aquestes dones utilitzen; i una altra cartel·la a l'eixida, on apareixerà explicada la situació actual dels masos i fins quan aquest van estar plens de vida. Aquestes seran les dues cartel·les principals, però a més, cadascun dels dibuixos exposats, contarà amb una cartel·la pròpia on estaran transcrits els testimonis que es podran escoltar als àudios, fent així que tot el món pugui llegir o bé escoltar-los depenent de les preferències de cadascun dels espectadors.

En conjunt, aquesta exposició, a l'igual que el llibre, oferirà una visió general, però a la vegada molt propera de la vida i el treball de les dones als masos, una vida que no va ser mai fàcil, fent d'elles les protagonistes gràcies als testimonis exposats i ajudant-nos a recuperar la memòria col·lectiva dels nostres pobles.

Fig. 70. Muntatge digital per veure com quedaria l'obra exposada.

7. CONCLUSIONS

Tenint en compte els objectius i els punts d'interés que volíem desenvolupar al projecte, considerem, que hem complit amb la majoria dels propòsits marcats, quedant generalment satisfets amb el treball realitzat.

Respecte a la producció del llibre il·lustrat, pensem que els resultats han sigut tècnicament bons, aquest llibre suposava un repte per a nosaltres, perquè era la primera vegada que realitzàvem un i pensem que hem sabut afrontar-lo aprenent molt en el procés. Hem intentat que la factura plàstica dels dibuixos fóra fresca i que ens remetera a la fotografia d'arxiu; no obstant això, pensem que en alguns la factura s'ha quedat un poc rígida, no aplegant a tota la lleugeresa desitjada. Hem intentat dur el llibre a un espai experimental i contemporani. Considerem que hem complit amb dites expectatives, estant orgullosos amb el resultat. Afrontar aquest nou repte ens ha ajudat a ser molt conscients de la metodologia de treball i a saber organitzar millor la feina, per a poder treballar d'una manera més meditada i conscient, adaptant-nos a les complicacions que han anat sorgint en el procés.

Respecte a la proposta expositiva, encara que està en procés, ens haguera agradat poder dur-la a la realitat i veure realment com funciona aquesta en un espai expositiu i com respon la gent davant les obres; tot i això, aquest procés ens ha ajudat a projectar les nostres idees i aprendre a realitzar, d'una manera més professional una proposta d'exposició.

Pel que fa a la memòria escrita, considerem que les idees i conceptes han estat exposats i estructurats d'una manera clara i senzilla. Aquest procés de posar en paraules els nostres pensaments ens ha ajudat a comprendre i assimilar moltes de les idees i coneixements adquirits en aquesta etapa formativa, aportant-nos una nova perspectiva per a afrontar nous projectes en el futur.

Per finalitzar i tenint en compte que aquest treball s'emmarca dins del Treball Final de Grau, podem dir que ha suposat un aprenentatge de les nostres errades i encerts, així com un nou punt de partida per a seguir desenvolupant noves idees i projectes.

8. BIBLIOGRAFIA

- ALEGRE, C. *Extrañamiento e infancia entre pintura y cine. Retratos de un álbum familiar*. [TFG]. València: Universitat Politècnica de València, 2014. [consulta: 2019-05-03]. Disponible en:
< <https://riunet.upv.es/handle/10251/45490?show=full>>

- AZARA, P. *El ojo y la sombra. Una mirada al retrato en occidente*. Barcelona: Gustavo Gili, 2002

- BOLTANSKI, C. Declaracions En: ECCHER, D. *Christian Boltanski*. Milà: Edizioni Charta, 1997

- BORGES, J.L. *Historia de la eternidad*. Madrid: Alianza, 1997

- CHARBONNIER, G. *El escritor y su obra. Ocho entrevistas de Georges Charbonnier con Jorge Luis Borges*. Mèxic: Siglo veintiuno editores, 1967

- CHRISTOV, C.B. *La Ville, le Jardin, la mémoire*. Roma: Trilingue, 1999

- ENGUITA MAYO, N. *Narrativas domésticas: más allá del álbum familiar*. Huesca: Visiona, 2012 [consulta: 2019-05-18]. Disponible en:
<<http://www.educaragon.org/files/FOLLETO%20%20DIGITAL%20NARRATIVAS%20DOM%20%20C3%89STICAS.pdf>>

- GUASCH, A.M. Los lugares de la memoria: el arte de archivar y recordar. En: *Revista internacional d'Art*. Barcelona: Materia, 2005, num. 5, ISSN: 1579-2641

- HUYSEN, A. Monument and Memory in a Postmodern Age. En: YOUNG J.E. *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History*. Nova York: Prestel, 1994

- MATEO, E. La recuperación de la memoria: la historia oral. En: *Revista Tk*. Navarra: ASNABI, 2004, num. 16, ISSN: 1136-7679

- MOLINER, O. *Relats de vida escolar. Memòria de l'escola rural unitària del mas de Bartoll a Lluçena* En: ESCRIG, J. *La Lluçena masovera (L'alcalatén)*. Lluçena: C.I.T, 2010

- NAVARRO, A. *Memoria histórica e identidad cultural a través del arte. El legado de la II República Española*. [TFG]. València: Universitat Politècnica de València, 2014. [consulta: 2019-06-07] Disponible en:
< <https://riunet.upv.es/handle/10251/47309>>

-PENYAS, A. *En transición*. València: Barlin libros, 2017

-PENYAS, A. FERRADA, MJ. *Mexique (El nom del vaixell)*. Barcelona: El zorro rojo, 2017

-PENYAS, A. *No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge*. València: Horta es futur, no a la ZAL, 2018

-PRADES, N. *Testimoni oral d'entrevista*. Lluçena. 25-05-2019

-REVISTA VIRTUAL DE ARTE CONTEMPORÁNEO Y NUEVAS TENDENCIAS. *Escáner cultural*. Chile: Isabel Aranda, 2013 (consulta: 2019-06-10). Disponible en: <<http://www.escaner.cl/revista/comment/reply/6881>>

-RICHTER, G. *The daily practice of painting. Writing, 1962 – 1993*. Londres Thames & Hudson, 1995

-ROMACHO, A. *Hacer de la pintura una feria. El folklore en la práctica artística* [TFG]. València: Universitat Politècnica de València, 2018. [consulta: 2019-05-27]. Disponible en: <<https://riunet.upv.es/handle/10251/109128>>

-ZAFRA, E. *La vida als masos de Lluçena (1900 - 1960)* En: ESCRIG, J. *La Lluçena masovera (L'alcalatén)*. Lluçena: C.I.T, 2010

9. RELACIÓ D'IMATGES

- Fig 1. Lluçena. Imatge d'arxiu. 2012_9
- Fig 2. Mas de La Parra. Imatge d'arxiu. 2012_9
- Fig 3. Masoveres anant al poble. Imatge d'àlbum familiar_10
- Fig 4. Masoveres. Imatge d'àlbum familiar_10
- Fig 5. Masovera encenent la llar. Imatge J. Escrig. Dècada de 1970_10
- Fig 6. Homens sembrant al Mas de la Costa. Imatge del Museu d'Etnologia de València. Dècada de 1980_11
- Fig 7. Dones i homes en la sega. Imatge del Museu d'Etnologia de València. Dècada de 1980_11
- Fig 8. Ana Penyas. Il·lustració per al nº 5 del fanzine *Arròs Negre*_11
- Fig 9. Irene Grau. *La sombra última*. óleo sobre pepel montado en madera 2010_12
- Fig 10. Àlbum familiar_12
- Fig 11. M'abuela. Imatge d'àlbum familiar_12
- Fig 12. C. Boltanski. Tèxtil imprés. Instal·lació en Kunstmuseum Wolfsburg 2013_13
- Fig 13. Paul Chiappe, *Untitled 2*, llapis sobre paper. 2007_13
- Fig 14. Christian Boltanski. *Les tombeaux*. Instal·lació. 1996_13
- Fig 15. Aby Warburg. *Atlas Mnemosyne*, 1929, panel 79_14
- Fig 16. Christian Boltanski. *El caso*, panel amb fotografies. IVAM, 2014_14
- Fig 17. Les espigolaores. Documental *Entre el dia i la nit no hi ha paret*, 2017_14
- Fig 18. Ana Penyas. *Estamos todas bien*, 2017_15
- Fig 19. Ana Penyas. *Estamos todas bien*, 2017_15
- Fig 20. Imatge de l'entrevista realitzada a Rosita, Lluçena, 2018_15
- Fig 21. Christian Boltanski. Instal·lació *Coming and going*. Nova York 2001_16
- Fig 22. Christian Boltanski. Instal·lació *Coming and going*. Nova York 2001_16
- Fig 23. Gherhard Richter. *Matrosen (Sailors)* Oli sobre llenç 150 x 200cm 1966_17
- Fig 24. Gherhard Richter. Fragmento del *Atlas*_17
- Fig 25. Ana Penyas. *No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge*. La punta. 2018_17
- Fig 26. Ana Penyas. *No van ser tres mesos de lluita, van ser dos anys d'aprenentatge*. La punta. 2018_18
- Fig 27. Ana Penyas. *En transició*. 2017_18
- Fig 28. Ana Penyas. *Mexique, el nombre del barco*, 2017_18
- Fig 29. Walker Evans. *El granjero Burroughs y los niños de los Tingle*. Dècada de 1936_19
- Fig 30. Dorothea Lange. *Nursery*. Califòrnia. 1936_19
- Fig 31. Marc Bauer. Carbonet sobre mur_19

- Fig. 32. Ana Peters. *Estampa Popular Valenciana*. Serigrafia sobre paper. 1966_20
- Fig. 33. Paul Chiape. *A crow left of the murder*, llapis sobre paper, 35x51cm, 2007_20
- Fig. 34. Nuria Riaza. Il·lustració de la sèrie *Las Golondrinas*. Boli bic i cosit sobre paper. 2018_20
- Fig. 35. Miriam Chiva. Part de la sèrie *El Record*. Fotografia i encàustica sobre fusta. 30x42cm, 2016_21
- Fig. 36. Miriam Chiva. Part de la sèrie *El Record*. Fotografia i encàustica sobre fusta. 30x42cm, 2016_21
- Fig. 37. Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit i aquarel·la. 30 x 21cm. 2016-2017_21
- Fig. 38. Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit. 30x21cm. 2016-2017_22
- Fig. 39. Miriam Chiva. Part de la sèrie de dibuixos realitzada sobre l'Àlbum familiar. Llapis grafit i aquarel·la. 30x42cm 2016-2017_22
- Fig. 40. Miriam Chiva. Part de la sèrie *Fotogrames*. Oli sobre llenç. 27x35cm. 2017_22
- Fig. 41. Miriam Chiva. Part de la sèrie *Fotogrames*. Oli sobre llenç. 27x35cm. 2017_22
- Fig. 42. Miriam Chiva. Part de la sèrie *Fotogrames*. Oli sobre llenç. 27x35cm. 2017_23
- Fig. 43. Miriam Chiva. Esbossos per al projecte *Escoles rurals republicanes*. Cianotipia i carbonet. 15x21 cm. 2018_23
- Fig. 44. Miriam Chiva. Esbossos per al projecte *Escoles rurals republicanes*. Cianotipia i carbonet. 15x21 cm. 2018_23
- Fig. 45. Miriam Chiva. *Escoles rurals republicanes*. Cianotipia i carbonet. 2018_24
- Fig. 46. Portada del projecte documental *Espurnes*. 2018_24
- Fig. 47. Tres masoveres. Imatge J.I. Dècada de 1960_25
- Fig. 48. Imatges d'arxiu. Del llibre *La Llucena masovera* (L'Alcalatén)_25
- Fig. 49. Imatges d'arxiu. Del llibre *La Llucena masovera* (L'Alcalatén)_25
- Fig. 50. Imatges d'arxiu. Del llibre *La Llucena masovera* (L'Alcalatén)_26
- Fig. 51. Imatges d'arxiu. Del llibre *La Llucena masovera* (L'Alcalatén)_26
- Fig. 52. Gherhard Richter. *Uncle Rudy*, Oli sobre llenç. 89x50cm. 1965_26
- Fig. 53. Imatge de les proves de transferències realitzades_27
- Fig. 54. Imatge dels materials seleccionats. _27
- Fig. 55. Imatges del procés creatiu. _28
- Fig. 56. Imatges del procés creatiu. _28
- Fig. 57. Imatges del procés creatiu. _28
- Fig. 58. Imatges de l'entrevista realitzada a Consuelo. _29
- Fig. 59. Imatges de l'entrevista realitzada a Consuelo. _29
- Fig. 60. Muntatge digital dels resultats en llibre imprés. _30
- Fig. 61. Muntatge digital dels resultats en llibre imprés. _30

- Fig. 62. Muntatge digital dels resultats en llibre imprés. _30
- Fig. 63. Muntatge digital dels resultats en llibre imprés. _31
- Fig. 64. Muntatge digital dels resultats en llibre imprés. _31
- Fig. 65. Plano del muntatge de l'exposició. _32
- Fig. 66. Tres dels dibuixos seleccionats per a representar-los en gran. _32
- Fig. 67. Tres dels dibuixos seleccionats per a representar-los en gran. _32
- Fig. 68. Tres dels dibuixos seleccionats per a representar-los en gran. _32
- Fig. 69. Muntatge digital per veure com quedaria l'obra exposada. _33
- Fig. 70. Muntatge digital per veure com quedaria l'obra exposada. _33

10. ANNEX

TESTIMONIS TRANSCRITS

Nieves Prades

-“Jo ere del mas d’Hilario, vaig naixe al mas ‘de Fonso’ allà a l’altra partida, a quan la guerra i después mon pare se’n va anà a la guerra i ja no va tornà a casa”

-“Les dones entonces totes anaven en els matxos, si els homes tenien faena a les hortes en ‘arrebassà’ i coses d’eixes, fe ‘gavells’, i tot això, pues les dones anaven més en el matxo, perquè ere la faena més ligera”

-“Entonces feen el mercat i el feen tot escampat per enterra, no el feen aixina com ara. Ficaven una manta i escampaven tota la verdura damunt de la manta aquella.”

-“Ay... Lolita, Lolita... quina careta...”

-“Veus... ací carregaven les garbes, les garbes de quan segaen, después les carregaven. Jo de blat també na segat, na entrecavat i segane tamé na segat i después el carrejaen aixina i el duen a l’era, allí el dixaven un temps per a què se secare bé, per a entonces batre’l. En els matxos el batien.”

-“Mosatros també teníem un ferro d’estos, al mas d’Hilario. Me’n recorde que teníem un ferro gran clavat a la paret i teníem una cadena gorda, allò s’enganxave a les anses de les olles i l’olla estave penjant allí, damunt del foc. Això tamé ho he conegut jo.”

-“ Ací agranaen... después de la batuda s’agranae... i açò se dien raspalls, açò después que batien agranaen la era tota agranà i feen el blat a montons”

-“Veus... ací està batent, està la dona al mig i portaven un trill, una cosa penjà detràs de fusta que per baix tenie unes pedres clavaes i allò és lo que fee batre el blat i fee eixí el gra”

-“El corro de la patata.... com se cantae això?... no me’n recorde”

-“Ací guardan el ganao.... les pastoretas....”

-“Normalmen, casi sempre guardàem les dones, homes tamé, però les dones més”

-“Un canasto... ahí s’arregave la pedra, s’arregave tot lo que fore... o a quan collien les pataques se plegaven eixes coses... ”

-“i jo tapave ‘gavells’...que tenie.... home... en 8 o 9 anys jo corrie entre mig dels ‘gavells’ i vaig caure i me vaig clavà el ‘rastell’ una cosa que és aixina que té uns ganxos, que ere pa arregavà les ‘gleves’, perquè antonces ‘s’arrebassaven’ els bancals, i d’allí feen unes malles de llenya, que se dien ‘gavells’ i ho cremaen en els carrosos de la terra per a que la terra fore... entonces nomes hi havien ‘guanós’, només hi havie fem i cremaen la terra aixina, i jo me pelae totes les espinilles, totes pelaes del canasto eixe”

-“La sària se ficave al costat dels burros pa fica coses dins”

-“A maig, el mes de Maria se die, i ficàem la Mare de Déu i tots els dies li resaem el rosari, cada dia el resave una xiqueta... i li portàvem flos... hi havien unes que eren com si foren gladiolos, que se dien espadilles, feen una flor aixina alta igual que els gladiolos i ne portàvem totes les xiquetes allí”

-“Açò és... a quan ho bat el matxo, después se té que girà la palla pa que lo de baix que no estigue passat pel trill, se torne a passà el matxo i ho torne a repassà, sinó per baix se quede sempre... i en les forques... a girà la palla, pa que isquen les espigues que han quedat sense moldre’s”

-“Ací les dones entonces treballaen totes al camp... quan el blat ere xicotet, que naixie.. ja s’entrecavae... perquè eixie tamé l’herba roïna.. entonces llevaes tota eixa herba ... hi havie una herba que se die ‘coleta’, una altra herba ‘bessa’, estave el ‘centeno’.... que ara se gaste el pa de centeno, però entonces el ‘centeno’ el triaen i ‘l’ordi’, que eixie tot m’esclat, entonces tot això s’arrancae i ja se disave el blat limpio, i después a quan el blat ja tenie mig metro o aixina, se ‘birbave’, per si havie quedat alguna herba entonces collies aquella herba i la fees en garbetes pals animals, se secave i pals animals.

-“Jo de tot això a entrecavat, a birbat, tot això u he fet perquè ere la època entonces, no hi havie altra cosa per a fe.... i te guanyaves la vida conforme podies aixina.”

-“Jo vaig està al mas hasta els 12 anys... als 12 anys me’n vaig envindre ací al poble perquè va naixe la meua nebodeta i me vaig vindre a cuidala i als 14 vaig entra a la fàbrica”

-“I eixa vida és la que duem... entonces en ma mare i m’abueta, que erem les que estàvem al mas... les meues germanes van entrà més prompte a la fàbrica i vivien al poble tota la setmana però els dissabtes que no treballaven a la fàbrica se’n pujaven al mas i estàvem allí dissabte i dumenge... i.... anaem a segà herba... hasta que ja se va casar una i ja se van envindre ací al poble elles”.

-“Mosatros no vam tindre mai matxo, com érem tot dones... ma mare i m’abueta, m’abuelo se va morir mol prompte perquè patie del cor, pues ma mare i m’abueta se van dedicà a segà herba, entonces hi havie molta herba per a segà, perquè... ‘herba en fals’ perquè com tots tenien matxo, tots tenien una ‘barcella’ o dos de horta, en herba... pues anaem a segà... ma mare, m’abueta i jo, jo me’n recorde que tindrie pues... 4 o 5 anys, no me volien disà assoles a casa i me sen duen... i jo agarrae una corbella, i com tenie són, me tallae, que vaig dependre enseguida, me tallae un tros, aixina, aixina, aixina i quan aplegae a la punta que estae aixina un tros lluny, allí com fee sombreta me gitae... mos donaen 4 perres, pero bueno... vivíem d’això”

-“Els homes feen les faenes més pesaes, ‘tornaen’ solside, ‘arrebassaven’, cavaen tot el bancal i tot això, però les dones feem molta, molta faena. Pataques per exemple les collien els homes, però les dones les plegaven i pues alomillo, en el matxo les carrejaen a casa, entonces les dones també feen amuntó faena de fora, lo que no feen molta faena son els homes a casa, els homes a casa no feen res, eixa faena ere sagrada pa les dones”

-“I criaem animals... cerdos, el ganao... jo me’n recorde que teníem unes ovelletes i ma mare i m’abueta a quan nevae... que antonces nevave molt, caien un parell de nevae a l’any i el ganao no podies traure’l a pasturà, entonces anaven elles a portà rames dels arbres, de carrasques, de tot lo que pillien que ere bo, pa dona-los a menjà, i arreplegàvem el pampo de les cireres, el fulles que caiem les arreplegàvem totes en saques i les almasenàvem, pa pode menjà d’hivern els animals, i fulla d’olivera... la ‘esbatussaem’ i les ficaem en saques, aixina después això s’ho menjave el ganao d’hivern”

-“Ací en el poble, en algunes cases que tenien més possibilitats tenien una dona que anave a fer-los la faena, però als masos no hi havie res que fe... perquè una vegà agranaes, no hi havie piso, agranaes, ho arruixaes i ja estave la faena feta. I torcà el pols, que pa llevà mobles no hi havie més que lo precís.”

-“A llavà anàvem totes al riu, aginollaes en unes lloses que ficaven de llavadora, i mosatros teníem sort que allí al riu... ara s’ha perdut perquè han fet pista i tot això, però hi havie un ullal que eixie l’aigua calenteta, i allí se llavae molt bé, perquè, en l’aigua calenta la roba se llave millor i se ficàem allí unes pedres i llavàem allí aginollaes i a estendreu per les parets, perquè no teníem tampoc fils pa estendre, a les tollagues, a on hi haguere algo on pugueres estendreu. Damunt de tollagues, damunt de romes.. en una paret... aon podies esten-lo. Tota eixa vida es la de la gent masovera entonces”. “En

alguns masos hi havien llavados, matros al mas d'Hilario teníem, però primè anàvem baix a l'ullal."

-“Entonces la gent dels masos, casi sempre venie al poble els diumenges, feien la compra i anaven a casa Cabedo, compraven: llandetes d’atun.. sardinetes, caballa...botes de sardines... que al mas se repartien entre tots els veïns i ja tenien berena pa tota la setmana... o un abaejo... Compraven també sabó, segó... li ho compraven tamé a un home que li dien ‘bacalao’ que anave pels masos i duie tot lo que fee falta: agulles, fil, tot això... i quan pasave, la gent ja procurave compra lo que li fee falta i si no pues veníem els diumenges ací al poble i compraem”

-“Ma mare quan ere jo molt joveneta m’enviave del mas en dos duros a comprar, o en una dotzena d’ous, per un ou te donaven alomillor una dotzena de sardines, unes sardines xicotetes, però que eren doble bones que ara, ara tenen molta molla i no són gens bones... però entonces eren planetes, estaven tan premsaetes que estaven molt bones i ademés, la fam tamé ajuda molt... Aixina que jo agafae la dotzena d’ous i canviave la dotzena d’ous per sardines, per segó pa les gallines o per lo que fere falta i me’n tornaie cap al mas d’Hilario, que només calie passà el riu i avant, això en 7 o 8 anys.”

-“Els masos del barranc de casotes ja estan a més d’una hora, per exemple, jo del mas d’Hilario venie per ahí per la carretera de Carlos i no me costave ni mitja hora. La gent que estae més lluny venie en els matxos de més lluny, alomillor estaven a dos hores de camí,i els diumenges els aprofitaven pa d’això, pa vindre a fe tota la compra i entorna-se’n. A casa “el boixo” venien de tot: corda, espartenyas, mistos, segó, abaejo... tot lo que pugueres comprà... entonces venien a carregar els diumenges i ja tenien pa tota la setmana, ho feen el diumenge perquè tots els altres dies estaven empleats en faenes de camp que hi havien. El dia el rotllo ere quan se compraie per exemple, una olla si se t’havie trencat, un llibrell pa escurà.... i el dia el rotllo venien les paraes de tot això i tots els altres dies a fer la faena, tallar la malea, tallar pins pa vendre fusta...”

-“Al Mas d’Hilario hi havie una escola, la van fer una casa que antigament ere una venta i allí anàvem a escola del Mas de Llorenç, del Mas de Bartoll, del Mas de Mollón, del Mas d’Hilario, de la Caseta... de tota la riua eixa que hi havia cases, perquè ahí hi ha moltes cases al riu i tots els xiquets anàvem allí, seriem una vintena i hi havie una mestra pa tots els xiquets, i un llibre valie pa tots. Jo tenie molt poqueta afició, ma mare me tenie que acompanyà la mitat dels dies, perquè sinó no m’atreveie a passa les passeres del riu, tenie una temó a l’aigua... i a l’eixí de l’escola, jo per exemple anave a guardà 4 o 5 ovelles que tenie i... per allí propet, perquè com ere molt menuda encara no m’enviaven molt lluny, però bueno.. i tots els dies al puesto, fere fred o lo que fore.”

-“Vaig coneixe a 3 o 4 mestres, però hi havia una que era de la part de València, que li dien ‘Doña Carmen’ i estava coixeta i estava allí sa mare fent-li companyia, perquè encara que al costat hi haguera una casa on vivia una família pues, ella estava soles a l’escola i me va dir si aniria a fer-li companyia de nit, perquè sa mare quan se va traure la carrera la seua filla menuda se’n va anar en ella a Xodos, perquè era més jove. Ella era ja una dona major, però tenia temor d’estar soles i me feu anar a mi a fer-li companyia. Ella feu purés, però jo no n’havia menjat mai i no m’agradaven... i me dir, esta nit vindrà i soparem aquí les dos, però jo li dir a ma mare: berenaré més i aixina no menjaré tant, perquè hi havia puré i a mi no m’agradava... ara m’encanten però entones no mels podien a través de cap manera. I de nit després dir... Ay! Ara no me quede aigua i tenies que passar el riu per anar al toll a omplir el cante d’aigua i jo dir: ara de nit.... perquè jo tenia una temor... que entones estava el riu ple de baldreres i jo de nit només veia ombres... i ella sempre s’esperava de nit pa anar a omplir el cante d’aigua”

-“Tota eixa història es la nostra... abans només anar ja agafem l’aixaella, i a entrecava. M’abuela tenia conills indians perquè aixina feien molt de fem i a mi només em d’escola ja m’amanien un canasto i una corbella, i ala, a la sèquia a sega marxa, i els la tiraves i en 10 minuts desapareixien, no he vist animals que mengen més marge i tots els dies al eixir d’escola a sega marxa pels conills, sempre tenies algo pa fe faena.”

Consuelo Bonet

-“Al mas teníem una vida molt... molt tranquil·la, la gent se dedicava a treballar la terra, altra cosa no hi havia i s’alimentaven de lo que podien de la terra i treballaven allí dia a dia”

-“I anem pel camp a guardar, jo de xicoteta per exemple anava a guardar el ganyo i... no hi havia allí com ara... i esta part d’ací de Lluçena i estos pobles de Villahermosa, Ludiente i tot açò, pos la gent vivíem de l’agricultura, no hi havia entones ni indústria, ni fabricues per aquí pa treballar ni guanya-se res.”

-“Escola... escola allí al mas teníem escola, però això ja ho van fer després de la guerra aquella que va haver últimament, que antigament no hi havien escoles, després que va passar la guerra van fer aquí a Lluçena escoles i a tots els pobles, fora al camp pa que anaren els xiquets a escola com: a la Venta Marieta, a les Pedroses, a la Mina... aquí a este costat de Les Torrocelles estava La Llometa, el Mas de La Parra... Gràcies a això podien anar a escola i van dependre un poquet lo més precís, perquè se tenia que ajudar als pares al camp també. Ara.. veníem a festes al rotllo, a tot açò veníem aquí a Lluçena i als pobles, i a veure els bous en festes... a tot açò veníem ”

-“Als masos tamé teníem festes, però no eren festes de bous, ni de processons i això, eren festes que s’organitzave allí la gent.. feen música... els més aficionats a la música pues feen música... i hi havia atres jocs, per eixemple jua a birles, a pilota i jocs que hi havien per allí pels masos... ni hi havie tele, ni radio, no res d’això, més que la gent, lo que la gent s’organitzae per allí quan ere festa com a carnestoltes, a les matances o per al dia de San Juan que és un dia molt senyalat.”

-“Mosatros no érem d’ací del terme de Llucena, jo ere del terme de Ludiente... érem del Mas de Ferrerola”

-“Cantaem... per eixemple els pastos cantavem.... a vore si me’n recorde d’algun cant...:

I es una jota muy maja,

La jota de los pastores.

Es una jota muy maja,

Cuando van en su rebaño,

unas pastan y otras balan,

unas pastan y otras balan,

la jota de los pastores.

-“Pues cants aixina, cantàem per aquells montes, no estàem tot el dia cantant, hi havie temps per a tot. Inclús a vegaes jo, pues anant a l’escola, una mestra que teníem mos va ensenyà a resà el rosari i ara per al mes de maig totes les nits resàem el rosari allí a l’escola a la mare de Déu de Santa Maria, la mare de Déu de ara del mes del maig i jo pues vaig dependre la letania que entonces ere en llatí i moltes vegaes anant a guardà, la mestra me va regalà un rosariet, i durant el dia com tenies tot el temps pues tamé resae el rosari... i pasàem el dia aixina”.

-“En la sega.. pues els homes tame llauraven, antes de segà se tenie que llaurà i sembrà el blat, que això se sembrae en el mes d’octubre, i... per eixemple el panís se sembrae ara al mes d’abril, i el blat allà en el mes d’octubre i passàem tots els dies per el camps, llaurant i fen faenes de camps, inclús feem llenya pa fe foc i lo que ere la vida del mas.”

-“Pues en el camp els homes llauraven, cantaven i entonaven jotes o jotes d’estil de llaurà i tot això:

*Cuando estaba labrando,
un dia un labrador,
cantaba con tesón,
una bella jota.*

*Cuanto estaba labrando,
las amapolas en flor,
al trigo dan su amor,
al rallar el alba.*

*Por lo que estan escuchando,
las amapolas en flor,
al trigo dan su amor,
por lo que estan escuchando.*

*Un dia un labrador,
cantaba con tesón,
una bella jota.*

-“Eixa per eixemple ere de quan llauraen pel camp, i tamé hi ha da quan segaen... i quan feen per exemple música que ballaen, eren uns atres tonos perquè allò ere ja... en la música ja hi ha jotes de ball.”

-“Cantem alguna de segà?... de la sega?”:

*Si aborrecida te ves,
segadora, segadora,
si aborrecida te ves,
todo el dia en el rastrojo,
ni aun agua puedes beber,
ni aun agua puedes beber,
segadora, segadora.*

“Eixes eren jotes d’estil da quan segàem i arplegàem les espigues que els caiem als segados”

-“Les dones allí feem de tot, ajudàem al camp, a segà, a cavà panís, a cavà vinya, a quan se vendimiae... i a part feem la faena de casa, tenies que pastà i llavà la roba a punys, allà a una basa, no hi havia llavadores i tot això, no existie. Tenies que fe la faena de casa més ajudà al camp tot lo que se podie. I arreglà els animalets i allí hi havien moltes classes de faenes en el camp, no s’aburrie la persona, i no hi havie paro, ni vacances, ni res d’això, no se coneixie res, tots els dies a treballà. Algun dia tamé no anàem a treballà al camp, quan plovie mira, festa, aquell dia, a casa i a arreglà els animalets i a fe foc, allí no faltae distracció. A vegaes tamé feem gantxillo, i punt de calça, compràem llana i mos feem jerses o toquilles.”

-“Mos coneixíem molta gent perquè al poble mos ajuntàem, diem mira, este és d’ací de la Costa, l’atra és d’allí de Figueroles, i l’atre d’allà... i mos coneixíem... molta gent mos coneixem”

*I al mediodía calor,
por la mañana galbana,
I al mediodía calor,
por la tarde los mosquitos,
No quiero ser labrador,
no quiero ser labrador,
por la mañana galbana.*

Rosa Nebot Martínez (Rosita)

-“Pel monte verdege i per casa culege.... sas que és?? La granera. La granera que antes les feem d’açò, de les palmes. I per això, perquè quan agafes les palmes, al monte estan verdes, verdegem, i a casa culegen perquè estan seques, i agranes. Ma mare fee agraneres, i jo n’he fet de xicotetes, pa agranà el forn i el pa.”

-“En les palmes feem de tot, hi havien dones que feien hasta sàries pals matxos, les cistelles que els ficaven als costats, una a cada costat i els ficaven ahí la carrega. Mosatros quan erem menudes tamé mos ficaven ahí dins”

“Jo sóc de mas de Beltran, i vaig viure allí hasta els 25 anys”

-“Anave a guardà, primé a escola, hasta els 12 anys, i después a guardà: cabres, ovelles...”

-“Anàem en el matxo a abeura-lo, a carrega-lo, segàem... tot el dia pel monte. Entrecavàem blat, entrecabaem fals, a segà, a segà blat, a batre...”

-“Guardà no ere mala faena, però estàem tot el dia darrere de les ovelles i tamé te feen patí si te fugien”

-“El Mas de Beltran estae lo menos a una hora i mitja del poble, allí de nit se veuen totes les llums d’Araia, de Onda i de per ahí. Si pugues a les muntanyes allà a les llomes se veu tota la plana, tot Castelló, Almassora...”

-“Al poble venien els diumenges i a les festes, però no molt, no, perquè teníem que guardà i no podíem vindre. A vegaes en estiu, les tancàem allà a les 9 o això, que fa caló i en una correguda ere festa pa moatros vindre ací al poble, i a les 5 se’n tornàem corrent a torna-les a soltà, cosa de jóvens...”

-“Entonces érem molta gent allí, pastors, i pastores i se juntàem, parlàem i tot això”

-“Al Mas de Beltran hi havien dos fonts, allí no s’acabae l’aigua mai, i pa abeurà el ganao hi havien dos bassots allà al pas, al Mas de l’Om abeurae tota la gent de per allí, de tots els masos, i sempre estaen plens, d’una aigua blanca, ere tot argila perquè plovie molt, no com ara que no plou mai, i sempre estaen plens. Allí a migdia anaem a abeura-les”

-“Pa segà, molta caló, però pa batre lo que més i quina pols.... En dos matxos, ficaven un trill darrere i pujàvem els xiquets assentats allí al trill i s’agarràvem a una cordeta... bueno, els grans drets, pa rodà pa trencà la palla i traure el blat. Después l’amuntonaen tot, feen una serra i en un raspall agranàem tot el blat allí en una muntanya llarga i ventaen en una forca i l’aire s’andue la palla i el blat se queda allí. Después en un aré heu porgaen i se queda el blat enterra, en una muntonà.

-“Anae a escola i estae molt lluny, hi havie hora i mitja. Anàvem a l’escola del Mas de la Mina, caminant pel camí, per les dreteres pel mig d’un pinà, pel riu... i a vegaes si plovie molt i no podíem passà pel Mas d’Eugenio anàem pel pont de Mas d’Andreu. Jo no me perdíe ni un dia. Al riu ficaven passeres o unes pedres grans i passaem d’una pedra a l’atra. Anàem jo i un altre xic, però ell no anae tos los dies, no tenie tanta afició com jo. A la 1 eixíem i en lo lluny que estae pues descansàem... a totes les fonts beviem, dinàem i arribàem casi a les 5 a casa.”

-“ Después vam vindre a l’escola ací al poble i anaen totes més adelantaes que jo, als masoves no mos volie ningú, no mos volien mai, ni entonces ni después.

-Els masoves no érem ningú, si se morie un: Qui s'ha mort? No ningú, un masové, i jo me vee cohibida. Encara anave a jugà a algo perquè estave la meua cosina''

-''Una vegà vaig perdre 7 o 8 ovelles, allà baix a una partició de termes que hi havie, se van passà al terme de l'Alcora que hi havien uns bancals en molta herba i se van quedà allí i jo me'n vaig anà, i después faltaven 8 ovelles. A l'endemà vaig tornà a buscales i estaven allí poc agust i poc fartes...''

-''Jo fee cabassos guardant, i ere felix fent allò... anant, anant, i anave fent la llata.''

Dolores Saura Porcar

-''Als xiquets mos ficaven damunt del trill, primerament pues no, però quan ja estae més molta la palla mos ficaven pa fer pes, jo he anat molt al trill''

-''Les dones feem molta tarea, además de totes les faenes del camp, cuidàem els animalets de la casa i endispués s'havie de pastà. Pues tot eren les dones''.

-''Els homens eren molt pitos, els homens mira: aplegaven del bancal i ells s'assentaven i la dona a du l'aigua, a arreglà els animalets i a fe el menjà i a tot. La tarea d'antonces ere aixina, no ere tan bonica com la de hui''

-''Jo fa 15 o 16 anys que estic ací al poble, però hasta entonces sempre al mas. Als animalets i mira, allà al bancal, a pastà i a tot. Jo ere del Mas de Fabra, andispués me vaig casa i vaig baixà al Mas de Rodrigo''

-''El Mas de Rodrigo està a una hora caminant del poble i el Mas de Fabra a 5 quarts, només hi havie un quart, del Mas de Fabra al Mas de Rodrigo''

-''Al poble veníem molt poquet, al poble no veníem. A compra o si hi havie alguna festa corren i volan, no mos entreteníem. El dia que més festa hi havie, que hi havien ballarines o algo, aquell dia ere el que veníem, els demés dies ja no''.

-''Baixàem del mas i estàem per la plaça i conforme s'acabae allò, que ja eren les 4 o per ahí pues cap al mas, i entonces a soltà el ganao. El que no soltae el ganao se n'anae al bancal.''

-''A l'escolta anàem a La Venta, allí tota la vida ha hagut escola, però mosatros vam anà molt poquet, les meues germanes poquet del tot, perquè claro, entonces ere a guardà i a treballà i l'escola se quedave, aixina ere''

-“Les faenes de la casa sempre anaen molt ràpides, ere més al bancal que la faena de casa, la de casa sempre se quadae. No ere com ara que és tanta limpiesa, antonces no ere tan aixina, perquè allí ere una casa que... tu agranaes i l'arruixaes i dies: ui... que bonico que m'ha quedat. No hi havien tants mobles, ni aparadors, ni res de res que limpiar. Una tauleta pa menjà, quatre cadires i au, i això estae més pronte fet.... i después mira, una olleta gran al foc i a quan s'acabae aquella a fica-ne una atra... alomillò de nit, perquè de dia no hi havie temps”

-“El llavadó nostre del Mas de Fabra ere molt roïn i el del Mas de Rodrigo igual, perquè és una basa. La del Mas de Fabra la més roïn, jo no vaig caure mai, però moltíssimes dones al refregà la roba se n'han anat, dins la basa que paraen. Ere una basa fonda i tu t'havies d'aginollà, aginollaeta i llavà”

-“En el camp les dones segàem, entrecavàem, cavà panís, de tot igual que els homes. Birbà el blat... a casa estàem molt poquet, pa dormí, pa la faena de casa i au... arreando pel matí... I a guardà el ganao tamé anàem molt”

-“ Tu sas que feem les dones? En un cabàs d'estos de palma grans, pues els xiquets dormien ahí dins i les dones a entrecavà. La meua filla encara ha anat allà dalt en el cabàs i l'ha dixat i jo a entrecavà. No veus que estàem al mas? I ella dormie al cabàs aquell i a quan se despertae li donae lo que duie i se torna a dormí i si no pues estae desperta. I en una manta tamé, tiràem una manta allà al bancal i a vegaes estaen els xiquets en la boqueta plena de terra”

-“Una vegà una dona estae birban als bancals, i el xiquet majó, m'ampren a menjà una cosa que se die margall i s'omplís la boca i mon pare tamé estae per allí propet i li va anar la dona: Joanet, Joanet... que el xiquet se m'està ofegant!, i li diu mon pare: tu no tens devoció a un Sant? I no se quin Sant van di, i entonces el xiquet va tirar tot el margall que tenie. Allò va ser un miracle de Déu. Entonces la persona se n'anae a treballà i el crio pues se'l tenie que endú detrás. ”

-“Quan haviem acabat la tarea del bancal ja s'havie fet de nit i aigua tenies que anà a duten, entonces no calie obrí el grifo, no hi havie aigua, tenies que anà a la font”

-“Al Mas de Fabra cada u tenie el forn d'ell, perquè hi havien molts veïns i cada un tenie el forn d'ells, però al Mas de Rodrigo ere compartit, el forn ere de tots els veïns. A vegaes pa no gastà tanta llenya diem.. pues pastem totes. La una pastae primé, l'atra dispués i l'atra dispués i pastàem de cada 8 dies i a vegaes de cada 15 i el pa el teníem damunt d'un canyís, tapaet en unes tovalles blanques i aixina. I quan se fee sec la gent sas que fee? Se l'arremullaen en aigua, aquell pa no és com el de hui, aquell pa ere molt bon pa. Allò arremullaet en unes sopetes tenie un gust especial”

-“Esta és tota la història nostra”

Primitiva Nebot Lliberós

-“Jo sóc del Mas de la Mina, però aquell mas te dos noms: la Mina se diu perquè hi havia una mina, que se die Sant Vicent, però el nom verdader del mas és Barranco del Alba, Barranc del Alba”

-“Tindria un anyet a quan me van du allí i hasta els 20 vaig està allí a La Mina”

-“Anae a guardà un ganao, una vintena, 10 o 12 ovelletes i 3 o 4 cabres”

-“El mas està a 6 km d’ací del poble, i veníem al poble caminant, veníem a quan podíem, perquè allí teníem que anà a fe faena, i quan mos dixaven veníem. Quan eren festes per exemple, veníem i estàvem de vesprà als bous, i de nit allà a les 12 o la 1 cap al mas. Veníem caminant i se’n tornàvem caminant. I quan arribàvem allí al mas ja teníem el gaiato amanit pa anà a guardà la rabereta del ganao. Eixa és la faena que teníem.”

-“La faena de les dones ere: guardà, i después anàem a entrecavà el blat, a collí herba, a segà herba, collíem pataques... la faena de la terra és la que feem. Ells llauraven en el matxo, en un forcat i matros això no ho feem, però entrecavà, segà herba, collí pataques i tot això ho feem igual. Llaurà ni sabíem ni podíem tampoc. I la faena de casa tota pa mosatros. Teníem un cerdo, i li donàvem a menjà, el feem gord per a l’hivern matalo i podé tindre menjà a casa, i gallinetes, pollastres, conills... teníem de tot.”

-“A la sega, quan el blat ere gran el segàem. Después de segà batiem. Ficàvem el blat en una era redona i gastàvem un trill, que entonces hi havien uns trills i un matxo, o dos matxos, lo que tingueres, i a donà voltes allí damunt hasta que se desfée tot el blat i la palla. I a quan ja el tenies, entonces fee un airet de vesprà bo, i en una pala el ventàvem i el triàvem de la palla el blat i el feem limpio.”

-“Les ovelles i les cabretes si s’esbarraven d’un gos o de algo que no ere normal, arrancaven a corre i fugien i vaig anà un dia... jo tamé ere molt mala. Els pastos portàvem una manteta, negra, perquè fee molt de fred i com antonces no hi havien pantalons ni hi havien casadores com ara, duem una manta i se tapàvem aixina i me s’ocurrís fica-li a una ovella la manta damun i nigar-li-la, i va arrancà a corre aquella ovella en la manta negra escampà aixina, i totes les ovelles i les cabres van parà totes al mas. I antonces va eixí mon pare, i jo corrie darrere, i me van boní perquè vaig fe allò”

-“Pa fer-mos el pa, pastàvem, jo encara paste.”

-“Quan venie Nadal, matàem un pollastre i feem caldo, feem un arròs en pilotes, molt bo. I l’arròs el feem en el caldo del tros de pollastre, uns ossets i feem un caldo boníssim. Feem l’arròs en uns paellonets fondets que hi havia, li ficàem les pilotes, i estae amuntó bo, amuntó bo.”

-“Se vivie molt bé, no te penses que vivíem malament, més bé que ara. Entonces la gent s’apreciaven més i se volien més els uns als altres, això garantitzat. Entonces se ficave un mal, per lo que fore i els veïns, si estave segant, li ajudaven a segà, si estave collin pataques, li collien les pataques, li sembraen les pataques... allí se volíem molt, a mi encara m’agrae ana-me’n allí al mas”

Festiva Aparici

-“Jo vaig naixe a un mas que se die La Morera, baix del Perxano, aquella casa allí està asoles, i quan tenie 5 anys ja vaig vindre ací al poble.”

-“Del mas m’enrecorde de tot, que anaem d’un mas a un altre a quan pelavem el panís, a ajudalos a pelà i después a vegaes feem ball i ballaem hasta les 3 del matí”.

-“En 5 anys ja me feen fe faena, havie de cuidà a un xiquillo, però en ves de cuidà al xiquet, jo jugave en els altres i el xiquet estae ahí dins d’un cabàs”

-“Después ja me vaig vindre ací al poble. Ací hi havie molta faena, i els diumenges anave al bar”

-“Allò que no ho tornem a vore. Entonces patie més la gent, treballaven diumenges i tot, açò va millò”

-“Tots els diumenges venie un o altre les masos, hi havie molta gent pels masos, a tots els masos vivien i la gens venie”

-“Tots teniem ganao, els que viviem al mas, i jo tenie un germà, que no tenie mà, i els diumenges anave a guardali pa que ell anare en els xics, en els amics, pa descansà. Al mas anae el diumenges que no tenie que treballa a la fabrica, quan el dilluns no tenie que matinà”

Vicentra Traver Escrig (Senteta)

-“Jo sóc del mas de Simó, que està a 3 hores d’ací del poble i quan veniem, veniem caminant, i si portàvem el matxo ere per a portà si compravem dos

dotzenes de sardines, un tros d'abadejo, un tros de cansalà, perquè ja no arribàvem a cap altra cosa més.”

-“Veníem al poble casi tots els diumenges, quan se podie. Jo alomilló poques vegaes, però mon pare casi tots els diumenges. Els massoves venien tots els diumenges al poble.”

-“Jo vaig està hasta els 24 anys o això, después ja vaig vindre ací al poble.”

-“Allí la faena ere sembrà, segà, guardà les ovelles, donar-los de menjà als conills i als cerdos, bollir pa donar-los de menjà i batre.”

-“A ma casa mon pare fee tamé faena. No li donave pena ni escura, ni fregà. Fregà fregae si ere menesté. A pastà ell m'ajudae moltes vegaes, perquè jo ere molt menuda encara, i agranà el forn i tot això heu fee ell i después jo ja les fogases i això heu fee jo, però agranà el forn com jo encara ere menuda i ma mare sempre estae poc be ho fee ell.”

-“S'ajudae igual a casa que si anaes fora, s'agarrae l'aixà i a cabà panís, a segà el blat, a collí les guises, a collí els cigrons... que havie de se de matí, antes que fere caló, perquè sinó después estae aspre i ja no se podie... se destrosae tot i se fee malvé. Havie de se de matí, pronte.”

-“Conforme ara fa falta el cotxe, antonces ere el matxo, pa treballà si no tenies matxo... el matxo, a du llenya, a llaurà, a tot... a la batuda, a du les garbes, si venies al poble, pa du la “carga”.. ara agafes el cotxe i au, ja està, però antonces ere el matxo. El matxo ere igual que ara és el cotxe. Ara te fa falta el cotxe pa anà a treballà, antonces ere el matxo”

-“Al segà tenies en una mà la soqueta, una cosa que ere de fusta, que feen pa ficà els dits i en això segaes i agarraes més gran grapat, i después agarraes unes palles i les lligaes aixina i el fees més gran, el falcats li diem. I en nose quans falcats eren...segons lo gran que eren feem la garba, però en la mateixa palla fees pa nigala, agarraes un grapat de palles d'ahí ací i en les espigues heu rodaes aixina i ho ficaes enterra i ficaes els falcats ahí damunt i en allò se nigae.”

-“Después de fe les garbes se ficae el matxo allí i ala, les garbes eixes, que se feen grans, se ficauen 4 gabelles una garba i entonces en el falcats eixe se feen les espigues, se todaen i allò se queda que ya no se desnigae i ficauen 3 garbes a este costat del matxo i tres a aquell i ala. Ficaen una garba a l'albarda i después a l'atre costat, perquè si ho carregaen tot d'un costat primé se girae, se n'anae, havie de sé, una garba a cada costat, i aixina carregaen el matxo, si no hi havie ningú que ajudare. Açò ere pa portales a la era pa batre”

-“Els gabells els cremaen als bancals i això ere com abono. Ne feen de tollagues... de tota la brossa, ficaen les tollagues, totes les soques pa dins i dispues li ficaen unes pedres damunt i a quan estae sec, entonces se due al bancal i se ficae... prime si ficaen els carrosos de terra i això i dispués ja se ficae terra i només se disae una espillera aixina i per allí s’ansenie i allò cremae, alomillò cremae un parell de dies. Allò ere abono, la terra cremà es abono... Aon estae el gabell cremat allí sempre se feen unes mates de blat més bones...”

-“ A aquell mas hi havie poca gent, només estàvem moatros i un atre matrimoni major ja. Hi havien masos que eren molts veïns, només al Mas de Palanques ja hi havien 5 o 6 veïns. Propet, a 10 minuts teníem altres masos, conforme pugues estae el Mas de Collet, el Mas de Palanques, el Mas de Simó i la Cassola i entre matros s’ajuntaem molt. D’hivern mateixa, per lo menos de nit diem: pues me’n vaig a passa la velà.. un ratet a xarra i si ere d’estiu t’asentaes al carre i si ere d’hivern a la vora el foc.”

-“La gent s’ajudae molt, com si forem tots família. A segà, si un tenie el blat sec i l’atre no, pues tots a ajudali a aquell, i después aquell, quan tenien els atres el blat sec pues a ajudalos tamé. Al panís igual, quan hi havie que pelalo cada nit anaem a casa de un a pelalo, i después al acaba, entonces a resopà que li diem. Alomilló un bagot de raïm i una llesca de pa o feem figures albardaes”

-“Pa cuinà mira, a la vora el foc, llenyà, els ferros i l’olla tota mascarà allí damunt”

-“Teníem tamé cabres i ovelles. Hi havien entre totes alomillò una corantena, els cerdos, les gallines, els conills, tot allí propet de casa i el matxo, que a casi totes les cases tenien el corral del matxo dins de casa, a la entrà, entraes i allí el corral de matxo, pa tinlo allí més cuidat.”

-“L’escola la teníem a la Llometa i estarie a hora i mitja a peu o dos hores, no estae lluny, però no anavem, més que quan no teniem faena, si hi havie faena a treballà i alomillo de cada 15 dies anaem un dia, per això no vam adependre res, no se pot dependre aixina. A llegí i escriure perquè mon pare mos ensenyae allí a casa algo, lo poquet que ell sabíe. Estaes un rato a escola i entre puja i baixa ja se te passae el dia. Allí anaem del Mas de Simó, del Mas de Collet, de la Foixenta, del Mas de Puerto, dels Armeles, del Mas de Fabra, del Mas de García, del Mas de Gosalbo... amuntó de masos. Volien fe una escola al mas de Palanques que estave propet però no la van fe. Si haguere estat allí hagerem pogut anà més, però aixina...”

-“El que anae a guardà portae el saquet en la berena, la bolseta de fe calça o de la labor que fees i el gallato i el sombrero, el llibre no el portaem mai”

-“Una dona due sempre tot el cul ple de pedaços i unes veïnes li dien ‘cul apedasat’ , i alomillò se pasae lo de darrera davant pa tapase els pedaços en el devantal. Antonces se portae sempre delantal. Les xiques se’n feen un en volans pa vindre al poble mudaes en el devantal.”

TESTIMONIS SELECCIONATS PER ALS ÀUDIOS

Imatge i àudio 1

Les faenes de la casa sempre anaen molt ràpides, ere més al bancal que la faena de casa, la de casa sempre se quedae. No ere com ara que és tanta limpiesa, antonces no ere tan aixina, perquè allí ere una casa que... tu agranaes i l'arruixaes i dies: ui... que bonico que m'ha quedat. No hi havien tants mobles, ni aparadors, ni res de res que limpiar. Una tauleta pa menjà, quatre cadires i au, i això estae més pronte fet... i después mira, una olleta gran al foc i a quan s'acabae aquella a fica-ne una atra... alomillò de nit, perquè de dia no hi havie temps.

Se vivie molt bé, no te penses que vivíem malament, més bé que ara. Entonces la gent s'apreciaven més i se volien més els uns als altres, això garantitzat. Entonces se ficave un mal, per lo que fore i els veïns, si estave segant, li ajudaven a segà, si estave collin pataques, li collien les pataques, li sembraen les pataques... allí se volíem molt, a mi encara m'agrae ana-me'n allí al mas

Primitiva

Imatge i àudio 2

Les dones entonces totes anaven en els matxos, si els homes tenien faena a les hortes en 'arrebassà' i coses d'eixes, fe 'gavells', i tot això, pues les dones anaven més en el matxo, perquè ere la faena més ligera.

Nieves

Conforme ara fa falta el cotxe, antones ere el matxo, pa treballà si no tenies matxo.... el matxo, a du llenya, a llaurà, a tot... a la batuda, a du les garbes, si venies al poble, pa du la "carga"... ara agafes el cotxe i au, ja està, però antones ere el matxo. El matxo ere igual que ara és el cotxe. Ara te fa falta el cotxe pa anà a treballà, antones ere el matxo.

Senteta

Después de fe les garbes se ficae el matxo allí i ala, les garbes eixes, que se feen grans, se ficauen 4 gabelles una garba i entonces en el falcat eixe se feen les espigues, se todaen i allò se quedae que ya no se desnigae i ficauen 3 garbes a este costat del matxo i tres a aquell i ala. Ficaen una garba a l'albarda i después a l'atre costat, perquè si ho carregaen tot d'un costat primé se girae, se n'anae, havie de sé, una garba a cada costat, i aixina carregaen el matxo, si no hi havie ningú que ajudare. Açò ere pa portales a la era pa batre.

Senteta

Imatge i àudio 3

Vols que cantem alguna cançò de segà?... de la sega?:

Si aborrecida te ves,
segadora, segadora,
si aborrecida te ves,
todo el dia en el rastrojo,
ni aun agua puedes beber,
ni aun agua puedes beber,
segadora, segadora.

Consuelo

Pa segà, molta caló, però pa batre lo que més i quina pols.... En dos matxos, ficaven un trill darrere i pujàvem els xiquets assentats allí al trill i s'agarràvem a una cordeta... bueno, els grans drets, pa rodà pa trencà la palla i traure el blat. Después l'amuntonaen tot, feen una serra i en un raspall agranàem tot el blat allí en una muntanya llarga i ventaen en una forca i l'aire s'andue la palla i el blat se quadae allí. Después en un aré heu porgaen i se quadae el blat enterra, en una muntonà.

Rosita

Imatge i àudio 4

L'escola la teníem a la Llometa i estarie a hora i mitja a peu o dos hores, no estae lluny, però no anavem, més que quan no teniem faena, si hi havie faena a treballà i alomillo de cada 15 dies anaem un dia, per això no vam adependre res, no se pot dependre aixina. A llegí i escriure perquè mon pare mos ensenyae allí a casa algo, lo poquet que ell sabíe. Estaes un rato a escola i entre puja i baixa ja se te passae el dia. Allí anaem del Mas de Simó, del Mas de Collet, de la Foixenta, del Mas de Puerto, dels Armeles, del Mas de Fabra, del Mas de García, del Mas de Gosalbo... amuntó de masos. Volien fe una escola al mas de Palanques que estave propet però no la van fe. Si haguere estat allí haguere pogut anà més, però aixina...

Senteta

Anae a escola i estae molt lluny, hi havie hora i mitja. Anàvem a l'escola del Mas de la Mina, caminant pel camí, per les dreteres pel mig d'un pinà, pel riu... i a vegaes si plovie molt i no podíem passà pel Mas d'Eugenio anàem pel pont de Mas d'Andreu. Jo no me perdíe ni un dia. Al riu ficaven passerres o unes pedres grans i passaem d'una pedra a l'atra. Anàem jo i un altre xic, però ell no anae tos los dies, no tenie tanta afició com jo. A la 1 eixíem i en lo lluny que estae pues descansàem. A totes les fonts beviem, dinàem i arribàem casi a les 5 a casa.

Rosita

Imatge i àudio 5

-“Cantaem... per eixemple els pastos cantavem.... a vore si me’n recorde d’algun cant...:

I es una jota muy maja,
 La jota de los pastores.
 Es una jota muy maja,
 Cuando van en su rebaño,
 unas pastan y otras balan,
 unas pastan y otras balan,
 la jota de los pastores.

Consuelo

Una vegà vaig perdre 7 o 8 ovelles, allà baix a una partició de termes que hi havie, se van passà al terme de l'Alcora que hi havien uns bancals en molta herba i se van quedà allí i jo me'n vaig anà, i después faltaven 8 ovelles. A l'endemà vaig tornà a buscales i estaven allí poc agust i poc fartes...

Rosita

Les ovelles i les cabretes si s'esbarraven d'un gos o de algo que no ere normal, arrancaven a corre i fugien i vaig anà un dia... jo tamé ere molt mala. Els pastos portàvem una manteta, negra, perquè fee molt de fred i com antonces no hi havien pantalons ni hi havien casadores com ara, duem una manta i se tapàvem aixina i me s'ocurris fica-li a una ovella la manta damun i nigar-li-la, i va arrancà a corre aquella ovella en la manta negra escampà aixina, i totes les ovelles i les cabres van parà totes al mas. I antonces va eixí mon pare, i jo corrie darrere, i me van boní perquè vaig fe allò

Primitiva